

BUDENZ JÓZSEF

EMLÉKEZETE.

IRTA

MUNKÁCSI BERNÁT.

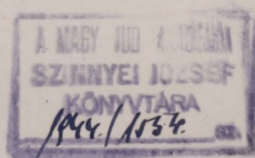
OLVASTATOTT A MAGYAR TUD. AKADÉMIA 1895. DECEMBER 16-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN.

BUDAPEST.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1896.

274166

Nincsen eszme, melyből földi létünk küzdelmeihez több lelki erőt merithetnénk, mely nagyobb megnyugvással és bővebb vígasztalással békíthetne ki bennünket sorsunkkal, mint ama bizonyosságé, hogy nem minden alkotó része egyéniségünknek van szükségképen alávetve az enyészet rombolásainak. Az a nagy törvénye a természeti világnak, hogy nem veszt el az erő, örök igazságképen érvényesül a szellemi élet birodalmában is. A tudás, melyet elménk munkája kifejtett s a vele napfényre derített igazságok megmérhetetlen hosszú lánczolatban válnak új tudásnak s új igazságoknak rendületlen alapjává. A lelkesedés lángja, mely keblünkben él, ezrek és milliók szívében gyujthat hasonló érzelmeket s dicső tettek mozgató eleme gyanánt fennen loboghat akkor is, midőn porhüvelyünknek utolsó atomja is eloszlott. S szintígy maradó tükrei egyéniségünknek az akaraterőntől s cselekvési képességünkől létre hívott alkotások is, melyek létünket hirdetik, midőn nevünk is elszállott már az élők emlékezetéből. Igen, van élet túl a síron is s nemcsak a hit sejtelmes érzetével, hanem az igaz meggyőződés erejével írhatja föl az ember sírhelyei bejáratára a vallás halál-megvető, büszke jel-szavát: «*föltámadunk*»!

S van igazságszolgáltatás is. Csak valónknak földi anyagán gyakorolja egyént és tekintetet nem ismerő uralmát a «*mors omnia æquat*» rideg végzete; de a halál fölött diadal-maskodó szellemi élet minőségét és értékét az egyén és szerzett

érdemei határozzák. Ha sokaknak öntudatlanul is; de kivétel nélkül része van mindnyájunknak ama fönséges alkotásban, melyre az emberiség fejlődési törekvései irányulnak s azon munka arányától, melylyel az egyes e nagy közfeladathoz csatlakozik, függ valódi becse és folytatása életünknek. A köznap-i czélokot követő tömeg beéri egy homokszemnek s gyakran ebből is csak egy paránynak a járulékával; de összehasonlíthatatlanul jelentékenyebben hat a dicső mű előhaladására az eszmék vezérbajnokainak áldásos tevékenysége. Ez szabja meg a korszakok működési tervét, ez rakja le az alapokat s a föntartó oszlopokat, ez szilárdítja a tetőzetet s nyújtja az egész műnek bűbáját s ékességét boldogulására és gyönyörűségére az emberi nemnek s dicsőségére a mindenség örök kútfejenek. Igaz, hogy mindannyian pulvis et umbra sumus; de még sem egyenlő a selejtesnek és magasztosnak osztályrésze. Ki fényes elmét lelkes érzéssel s hatalmas tetterővel párosítva tudott a köz javára értékesíteni, az nem jut az alacsony sorsára; hanem — mint a költő oly szépen kifejezi — midőn napja múl

— — lerázzván a mi benne földi,
Egy éltető eszmévé finomúl,
Mely fennmarad s nőttön nő tiszta fénye
A mint időben, térben távozik;
Melyhez tekint fel az utód erénye:
Óhajt, remél, hisz és imádkozik.

Ezért nem a gyász, nem a kesergő bánat alkalmai azok az ünnepek, melyeket a tudomány e szentelt csarnokában a körünkől elköltözött szellemóriásoknak tiszteletére rendezni szoktunk. Épen ellenkezőleg, az élet, a szellem örökkévalóságának ünnepei és bizonyágtételei ezek, melyekben hálával és kegyelettel teszünk tanúvallomást azon kapcsolatról, mely saját szellemi tevékenységünket a legszorosabban fűzi az elődökéhez s elismerjük, hogy tudásunk legbecsesebb részének ők képezik alapjait, valamint hogy mindaz, mivel az átöröklött tudást gyarapíthattuk, tulajdonképen csak az ő elmei munkásságuk folytatása. Kiváló lelki szükség ösztönöz bennünket e bizonyágtételekre, melyeknek nem az a valódi céljuk, hogy velük az elhúnytak iránt tartozó elismerés adóját lerójuk s még kevésbé, hogy emlékezetünket följútsuk — mert hiszen kikhez a tisztelet és hála annyi kötelékei csatol-

nak bennünket, azok nem egykönnyen felejthetők; — hanem az, hogy egy kiváló érdemekben eltöltött élet munkásságát áttekintve, az ragyogó példaképen hasson lelkünk megerősödésére, hogy saját munkásságunknak, mint amaz élet folytatásának kellő megbecsülésére vezessen s érette, mint magasztos életideálért lankadatlanul buzgólkodni és küzdeni tanítson.

Mélyen át vagyok hatva igénytelen szavaim ily jelentőségének tudatától, midőn a Magyar Tudományos Akadémia szerfölött megtisztelő megbízásából számomra jutott ez órában a föladat, hogy ama dicső férfiú élete tevékenységét méltassam, kit legigazabban illethet a *magyar nyelvtudomány atyjának* diszes nevezete. Íme szellemi utódai, egy egész tudományos iskola nevében beszélhetek, kik velem együtt őt mint második jó atyánkat és mesterünket a legbensőbb szeretettel és tisztelettel rajongtuk körül. Íme ő nem halt el számunkra s mi most csak olyan ünnepet ülünk, mint tizenegy évvel ezelőtt, midőn vidám asztal mellett köszöntöttük őt munkásságának delén, ennek huszonöt éves jubilauma alkalmával. Csak kedves mosolygása az, mi számunkra elveszett, barátságos kézszeritása és jóságtól áradozó beszéde, mit sajnosan nélkülöznünk kell. De szelleme közöttünk él, vele érintkezünk mindennap. Alig van munkánk, melyben épen úgy, mint azelőtt, ne hozzá, az ő műveihez fordulnánk első sorban tanácsért és tájékozásért, melyben ne tőle indulna kezdő lépésünk. Az ő véleményének tekintélye határozza még ma is követendő eljárásunkat intézkedéseinkben s ott lebeg az ő békeszerető lelke társas összejöveteleinkben is kölcsönös megbecsülésre intve a meghasonlottakat s lelkes együttműködésre buzdítva a reánk hagyományozott nagy föladatban.

Voltak ez akadémiának nagy halottjai, voltak kik nagyobb hatással és szélesebb körben terjesztve tudományosságuk fénysugarait bővebb mértékben részesültek az úgynevezett «nagy közönség» elismerő kegyében; de bizvást elmondhatjuk, hogy nem volt senki, ki nagyobb lelkiismeretességgel és igazibb önfeláldozással teljesítette volna magával a tudományal szemben számára jutott kötelességét, nemcsak saját munkáinak értékét tartván szem előtt, hanem azon magasrendű föladatot is, hogy tudományának jövőjét és sikeres továbbfejlődését is a lehető legalaposabban biztosítsa.

Méltán illeti meg őt ezért a hely tudományos életünk

legelőkelőbb nagyjainak Pantheonjában. De örök érdemek bábérkoszorúját nyújtja számára a nemzeti géniusz is. Ha áll a közkeletű mondás, hogy «nyelvében él a nemzet», úgy bizonyára nincs a tudomány terén nagyobb szolgálata a nemzeti ügynek, mint a mely élete legsajátosabb nyilvánulásának, a nyelvnek való megismerését és tudományos kifejtését tüzi ki föladataiúl. S Budenz József a magyar nyelv tudományos művelésének, ha nem is ujjáébresztője, de mindenesetre igazi megalapítója volt, ki az úttörők — s ezek között részben magának is — ingadozó kísérletei és homályos tapogatózásai után végre viruló tisztásra vezette e tárgyú vizsgálódásaink munkáját, ki örök érvénnyel megállapítva nyelvünk közelebbi és távolabbi rokonságának köreit világosan kijelölte ezek határain belül a különböző rendű föladatokat és kérdéseket s míg ezekhez egyrészt mintaszerű philologiai akribiával s a legnagyobb buzgósággal összeállítja, tisztázza, rendezi és leírja a számára hozzáférhető volt új anyagot, másrészt csaknem az összes fontosabb vonalokon eddigelé soha sem tapasztalt mélységgel és éleslátással maga kezdi meg különösen az összehasonlító és nyelvtörténeti alapon fejtegető műveleteket s korszakos jelentőségű alkotásokat teremt meg nem egy ponton. Díszit hoztak ezek a magyar tudományosságra mindenfelé a távol külföldön is s fényesen igazolták ama fölfogás helyességét, melyet akadémiánk nagynevű elnöke nyelvtudományunk úttörő bajnokához, Hunfalvy Pálhoz intézett üdvözlésében fejezett ki, mondván, hogy «a tudomány akkor is, ha tárgya magyar s ha magyar ember magyar nyelven műveli, a tudományos világ közkinsévé válhatik».

S Budenznek a nemzeti eszme szolgálatában kifejtett ezen kiváló érdeme annál nagyobb értékkel jöhet számba méltánylásunk mérlegében, minthogy ez nála nem származás szerint reá háramló kötelesség volt; a mennyiben tudniillik ő nem tartozott édes hazánk azon fiai közé, kiknek «a nagy világon e kívül nincsen számukra hely» s kiknek «áldjon vagy verjen sors keze, itt élniök s halniok kell». Neki csak sírhantját ápolhatjuk e számunkra szent földön, de bölcsője más hazában, idegen nemzet kebelén ringott.

Van valami sajátságos bővülő erő ennek a mi magyar nemzetünknek lényében, mely fennen bizonyíthatná előkelőségét s kiküzdött világtörténeti szerepére való hivatottságát

akkor is, ha eltekinteni akarnánk a történet számtalan eseményének ez irányú tanulságától, a mely abban áll, hogy minden időben ellenállhatatlan vonzalommal csatolt magához és nagy számban kebelezett belsejébe idegeneket, kik aztán levetkezve eredeti származásuk jellegét a prozelita rajongó lelkesedésével lettek új nemzetiségük föladatainak munkásaivá s nagyszerű tettekben nyilvánították iránta való hűségöket és ragaszkodásukat. A magyar névnek az a rejtelmes mágnese, mely a régi korban egész raját a népeknek csoportosította zászlója köré, mely az ó-bolgárokkal, kazarokkal, besenyőkkel, jászokkal, kúnokkal és szlovénekkal gyarapította a nemzettestet s nem egy történeti nagyságunkat szolgáltatta, zajtalanul bár, de élénken működik századunkban s jelen napjainkban is. Csak végig kell tekintenünk politikai és tudományos életünk vezérférfiai közt s nem csekély számban fogunk találni a nemzeti eszme oltárának legbuzgóbb áldozói és leghevesebb védelmezői között is olyanokat, kiknek nem áll módjukban magukról azt vallani, hogy az Európát ostromló honfoglalók ázsiai vére csörgedez ereikben.

Budenz József, a magyar nyelvtudomány atyja annak a népnek volt gyermeke, mely két más kiválóan nemzeti érdekű tudományágnak, a magyar irodalomtörténetnek s a magyar néprajznak is megalapítóit, Toldy Ferenczet és Hunfalvy Pált ajándékozta számunkra. Ő szíve egész hevével a nemzeti küzdelmek legnehezebb napjaiban csatlakozott hozzánk, midőn nemcsak magyarrá válni, hanem magyarnak lenni is áldozatot jelentett. A világtörténelmet vezető gondviselés igazságszolgáltatásának nagyszerű jelenségét ismerhetjük föl benne, hogy a szent jogaitól megrabolt s eltiprott nemzet részére ősi szabadságának visszavívásáért folytatott békés harczaiban épen az eltipró nemzet szolgáltatott kimagasló herosokat. Toldy volt az, ki 1851-ben az *Új Magyar Múzeum* jeligéje gyanánt kitűzte a vigasztaló mondást: «peragit tranquilla potestas, quæ violenta nequit» s Hunfalvy Pál, ki ugyanez év január 18-dikán tartott s a magyar nyelvtudomány újjászületését jelző értekezésében hirdette ama sokszor idézett kijelentését, hogy «alig lehetne most kegyeletesebb dolgunk, mint nyelvünk tudományos értelmezése, összegyűjtése és rendezése», hogy ezt «saját nemzeti létünk mint szent kötelességet szabja élénk» s hogy van joga bízni nemzetének ügyei jobb fordulatában,

mert csak pillanatra bukhatik az igazság, a mint a finn runó is mondja:

«Istennél a szerencse fékei,
Teremtőnél a sors kulcsai;
Nem az irigynek hóna alatt,
Nem rossz-szívűnek ujjá hegyén.»

Bizony távolról sem képzelhette Budenz Baltazár rasssdorfi tanítónak gyermeke, midőn a falujabeli plébános vezetése mellett a latin és görög nyelvek tanulmányában buzgólkodott, hogy e buzgalom csirájából egykor a magyar összehasonlító nyelvtudomány díszes fája fog kisarjadozni s hogy haló porában nevének dicső emlékét ez akadémia termei fogják hangoztatni. De mi, kik immár visszafelé tekintve együttes képből szemlélhetjük az ő élete fejleményeit, világosan fölismerhetjük ezeknek kapcsolatait s mintegy előképben tisztán kivehetjük már az ifjú hajlandóságában és törekvéseiben is azt az egyéniséget, mely későbbi kialakulásában elismerésünket és hódolatunkat oly nagy mértékben kivívta.

A szellemi élet tüneményeinek oksági viszonyait figyelő lelki bűvár érdekes jelenségeit tapasztalhatja a szellemi átörökítésnek és hasonulásnak azon hatás vizsgálatában, melyet Budenzünkre az ő európai hírű nagy tanára, Benfey Tódor gyakorolt. Budenz, mint tizennyolcz éves ifjú bevégezvén Fuldában középiskolai tanulmányait a marburgi s innen az első év letelte után 1855-ben a jelesebb fölszerelésű göttingai egyetemre ment. Itt jutott egyéb neves tanárai között Ewaldnak, Vieselernek, Curtiusnak és Benfeynek is hatáskörébe, kik közül különösen az utóbbinak kiválasztott kedveltségű tanítványa volt elannyira, hogy a szeretet és barátság kapcsa fönmaradt köztük azután is mindvégig, midőn egymástól már rég elszakadtak. Valamint a görög -*νος* képzőről szóló első munkáját Budenz «hálája és vonzalma jeléül az ő kiválóan becsült mesterének», Benfeynek ajánlotta föl, úgy kegyelettel emlékezett meg róla később is. Egyik nagyfontosságú műve a *Verzweigung der Ugrischen Sprachen*, a *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen* című folyóirat Benfey ötven éves doktori jubileumának tiszteletére kiadott ünnepi kötetében, mint e tudós tanítványaitól nyújtott emlékfűzér legértékesebb virága látott napvilágot. Ha e két férfiú, Benfey és Budenz, életrajzait egybevetjük, meglephet bennünket a föl-

tetsző analógiák nagy száma, sőt ha nem jönne szerénytelen-ség számba, azt is vélhetnők, hogy valamint a nagyatyának vonásai az unokákban egy-egy halvány nyoma Benfey szellemi vonásainak a Budenztól nevelt ifjabb nemzedékben is fölismerszik. Benfeyről egyik hálás tanítványa, Bezzenberg a következőket írja: *)

«Az ő hosszú tanári tevékenysége, az a szíves személyes részvét, melylyel ő minden törekvőt elősegíteni igyekezett, az egyszerű érintkezési modor, melylyel még a bátortalanokat is magához vonzani tudta, a hálás szeretet bő gyümölcseit érlelték számára. Az ő tanári tevékenysége mindig nagy lelki megnyugvást nyújtott részére: nemcsak elméje, hanem szíve is ott volt a tárgynál; nem csak tanított, hanem meg is győzött; nem csak arra gondolt, hogy híveket szerezzen, hanem hogy önálló kutatásra is képesítsen. Ily módon működve Benfey tanári minőségében a legnagyobb mértékben vonzólag és ébresztőleg, sőt mondhatni, lebilincselő erővel hatott hallgatóira. Élénk bizonyossága ennek a kitünő tudósoknak nagy száma, mely az ő iskolájából kikerült, valamint a tudományágak sokfélesége, melyeken működnek s különösen az a nagy tisztelet, melyben őt minden tanítványa részesítette.»

Egy másik vonása Benfey szellemi képének, hogy «ő lényének egész energiáját kifejtette és alkalmazta munkáiban, melyeknél ő szenvedélyig fokozódó buzgóságot a legnagyobb lelkiismeretességgel párosított. Semminemű fáradság, sőt egy vagy több átdolgozás sem tűnt számára soknak. Ez energiájának köszönhető ő minden sikerét. Ő maga nyilvánította, hogy mindent egyes egyedül saját munkássága alapján ért el».

«Hibák» — szokta Benfey tanítani — «gyakran épen olyan tanúlságosak, mint az igazságok. Nem is vonakodott ő soha sem a maga részéről bevallani, hol és mi tekintetben tévedett».

Ki ne ismerné föl e leírásokban Budenzet, Benfeynek szellemi gyermekét? De az ilyen egyezések kiterjeszkednek a két kiváló férfiú életének külső mozzanataira is. «A ki sokat és tárgyilagosan gondolkozik» — mondja Benfey életírója — «természetesen nem tulajdonít az élet kicsinyes, köznapi eseményeinek oly becset, mint az, kinek az ilyes teszi egyedüli szel-

*) *Kleinere Schriften von Theodor Benfey.* Herausgegeben von Adalbert Bezzenberger. I. Einl. XXXVIII és XIX ll.

lemi táplálékát. Léha társalgás s aprólékos ügyekről való beszéd nem gyakoroltak reá valami nagy vonzó hatást; de ha arról volt szó, hogy valakinek jót tegyen, vagy szívességet tanúsítson, olyankor mindig elég nagy volt az érdeklődése, hogy tetterejét mozgásba hozza.» Íme ez a vonás Budenznek is méltán fölvehető jellemrajzába.

Sajátságos az a találkozás is, hogy mind Benfey, mind Budenz nem tervszerű előkészület nyomán, hanem merő véletlenből jutottak azon szakok megismeréséhez, melyeknek később oly jeles hírű munkásaivá lettek. Benfeyről ismeretes, hogy a szanszkrit nyelv tanulására egy fogadásverseny érdekében adta magát, melynek tudniillik az volt a tárgya, hogy ő pár hét alatt egy előtte merőben ismeretlen nyelven írott munkát fog megbírálni, mely épen a Poley kiadásában megjelent Devimáhátmyam volt. Benfey természetesen megnyerte a fogadást, mely oly jelentékeny hatással volt életének további alakulására. Hasonló esetszerűség vezette Budenzet is a magyar nyelvvel való foglalatossághoz. «Mikor 1856-ban először hangzék magyar szó fülembé» — mondja ő akadémiai székfoglaló értekezésének bevezetésében — «még álmomban sem képzelhettem vala, hogy valaha itt Magyarországon, a magyar nemzet első tudománymívelő intézetebeli tudós férfiak fényes gyülekezetében magyar nyelvtudományról értekezőleg szólhatni szerencsém lesz. Történet szerint lett vala akkor a magyar nyelv mivoltával első megismerkedésem; de ez ellenállhatatlanul ragadá kedvemet egy olyan nyelv megtanulására, melylyel a nyelvtudásnak egy addig nem sejtett, annyi különös jelenségekkel meglepő világa tárul vala ki előttem, ezer változatos virányain a nyomozónak akár holtig való gyönyörködötet ígérgetve».

Nagy Lajos, ez idő szerint a kolozsvári unitárius gimnáziumnak görög és latin nyelvi tanára volt az, kit az említett történetyszerűség, vagy mint ma már méltán nevezhetjük, tudományosságunknak kegyes sorsa eszközévé avatott. Mint theológiát hallgató egyetemi ifjú ismerkedett meg ő Göttingában Budenzzel, kivel egy házban lakott s benső baráti viszonyt folytatott. Természetes, hogy idegen nemzete és anyanyelve nagy mértékben felköltötte nyelvészeti és philologiai tanulmányokban buzgólkodó barátjának kíváncsiságát, mely csakhamar oly érdeklődéssé fejlődik, hogy Budenz már a magyar nyelv szer-

kezetével is megismerkedik, sőt nem sokára szótár segítségével Arany *Toldiját* veszi elő szövegolvasmányúl nyelvtani ismereteinek kiegészítésére. A reá következő 1857. évben egész kis köre a magyar ifjaknak — közöttük néhány későbbi kitűnőségünk, mint: Ferencz József, Buzogány Áron, Szabó Samu, Szabó János, Molnár László — kerül Göttingába, kikkel való gyakori kedélyes találkozásai alkalmával Budenz társalgás révén is tökéletesítheti különböző tárgyú olvasmányok útján szerzett magyar nyelvtudását, illetőleg beszédgyakorlatát. Még egy lépéssel halad előbbre a dolog, midőn Budenz érdeklődése körét már a magyar nyelv rokonságára is kiterjeszti, melynek kérdésében Schott Vilmosnak úttörő munkái — *Versuch über die Tatarischen Sprachen* (1836) és *Über das Altaische, oder Finnisch-tatarische Sprachengeschlecht* (1849) — nyújtanak számára általános tájékoztatást. Még inkább megkedveltetik vele e tanulmányt Boller nyelvészeti értekezései, melyek a bécsi akadémia bölcsészeti és történeti értesítőjében (*Sitzungsberichte*) 1853. eleje óta szakadatlan sorban nagy tüzetességgel foglalkoznak az altaji összehasonlító nyelvtudomány fontosabb kérdéseivel; meghatározzák egész pontossággal — úgy a mint nálunk csak egy évtized múltán jutott elismerésre — a magyar nyelv helyét az ugor nyelvek között s számos helyes észrevétellel tisztázzák a finn-ugor s egyéb altaji nyelvágak hangmegfelelési viszonyait, valamint az alaktnai egyezéseket. Ezek hatása alatt annyira érik Budenznek — ki közben a törökséggel is megismerkedett — magyar nyelvészeti szaktudománya, hogy immár újabb kutatások czéljaira is értékesítheti. Legelsőben kedves tanárának, Benfeynek tesz ily irányban szolgálatot, ki magyarázó jegyzetekkel kiadván a *Pancsatantra* című indiai mesegyűjtemény fordítását, egész terjedelmes kötetre menő bevezetést ír hozzá, melyben kimutatja a mesék vándorlását keletről nyugat felé s mindenféle európai nép naiv költészetéből vett adatok módszeres egybehasonlításával igazolja, hogy az ily fajta népköltési termékek egyik főforrása az ind nép szellemi világa. E nagy művéhez aránylag csak gyér anyagot nyújthatott Gálnak németre fordított mesegyűjteménye (*Ungarische Volksmärchen*, 1857), minélfogva e részben nagyon alkalmasan jött segítségére, hogy Budenz Erdélyi János népmeséit olvasván, ezekből számára kivonatokat készíthetett.

De hasznát vette Budenz magyar, illetőleg altaji nyelvészeti ismereteinek saját önálló vizsgálataiban is, a mint ez már amaz első jeles tanulmányából kitűnik, melyet doktori fölavató értekezés gyanánt 1858. elején adott ki *Das suffix -xός, (-xός, -αxός, -vαός) im griechischen* czímmel. E mű, mely a nevezett görög képző alakí és fogalmi fejlődését, rokonságát és különböző alkalmazását tárgyalja, méltó figyelmet keltett a szakkörökben s különösen kedvező bírálatban részesült a Kuhn-féle *Zeitschrift f. vergl. Sprachforschung* folyóiratban, (VII, 438.) Meyer Leótól, ki azt írja e kezdő munka felől, hogy «benső gazdagságánál, valamint körültekintő és világos tárgyalási módjánál fogva föltétlenül kitűnőnek jelezhető, mely alapos reményekre jogosíthat szerzőjének további munkássága iránt». Ebben egyebek közt azt írja Budenz, hogy a névszói tőnek valamely kérdő-, illetőleg visszamutató névmással való kapcsolatából (például ebből: βασιλε + xα) nehezen fejlődhetik ilyféle fogalom: «βασιλεύς-hoz tartozó (hozáilló, hasonló, megfelelő).» Alkotórészeinek szó szerint való fordítása alapján egy ilyen összetétel csak ezt jelentheti: «király-aki», a mi nem halad túl a pusztá «király» kifejezés fogalmi körén. A -ka névmási elem egymagában itt nem jelenthetne leszármazási viszonyt, melynek magában az alapszóban kell már kifejezve lennie, ha tényleg pusztá névmási elem a végzet. Ez történik valósággal egy példában, melyet a szerkezetükben oly átlátszó finn-tatár nyelvek köréből idézhetni. A magyarban jelesül az -i képző ragos névszókból alakít mellékneveket, mint: városbani, istentőli, tréfábóli, melyekben ez az -i mint Schott kimutatta (*Abhandl. d. Berliner Akad. d. Wissensch.* 1847. 312. l.) nem más mint a török -ki visszamutató névmás az ilyen szintén ragos alapszavú példákban: el-im-de-ki «kezemben levő», dil-de-ki «szívemben levő», benim -ki «enyém levő». Ezekben világosan kitetszik, hogy a szanszkrit -ka-féle névmási elem alakít ugyan leszármazási és kapcsolatos viszonyt jelző melléknevet; de ez a viszony tulajdonképen nem a képző névmási elemmel, hanem az előtte álló raggal fejeződik ki: a -ban-nal ebben: városbani, a -tól-lel ebben: istentőli, a -de locativussal ebben: elim-de-ki. Ha ezek mellett a magyarban egyszerű, azaz nem ragos tőhöz is járúl az -i (például ebben: ember-i), ebben az -i összevonásnak vehető, ebből tudniillik: -é birtokrag + -i, minek némi bizonyítékát.

nyújthatja a *mennyei* képzés (ebből: *menny*), továbbá Budenz saját példányának széljegyzete szerint még: *szűzei* (ebből: *szűz*). Olyan volna ez eljárás, mint a kojobalban, a hol a *sīn, sēn* «te» névmásból *sīni, sēni* «tiéd» képzés alakul, mely a köz-török *seniñki* alak összerántása. E tényekből mindenesetre levonható az indogermán nyelvekre nézve az a tanulás, hogy egy szanszkrit *-ka*-féle névmáselem egyedül állva nem alkalmas a görög *-ος* jelentésének kifejtésére és hordozására (57. l.). — Íme ez volt az első, bár látni való csak múló jelenésű sugár abból a fényforrásból, mely nemsokára ragyogó napként világította be nyelvtudományunk egét.

E kelő napnak előderengése már jókora fokban mutatkozott ez időtájt hazai tudományosságunk látóhatárán. Hunfalvy Pál nyelvészeti tevékenységének kezdetei jelzik a hajnalhasadás korszakát ama sötét éjjel után, mely nyelvünk tudományos kutatására a múlt századbeli nagyérdemű úttörők, Sajnovics, Gyarmathi és Révai munkásságát követőleg borult s mely megfosztotta tudományosságunkat attól a dicsőségtől, hogy e század egyik legbecsesebb ismeretvímánya, az összehasonlító nyelvészet tőle vegye kiinduló pontját. A szabadságharcz gyászos lezajlása keserves tanulságul szolgálhatott arra nézve, hogy nem ábránd és heves képzelet vannak hivatva irányzására a nemzet életének s levonta ebből maga számára okulását a magyar tudományosság is. Lemondtunk a paradicsomi összülők magyarságáról, Szemiramisz függő kertjeinek, a fáraók egyptomi güláinak s Nagy-Sándor hadjáratainak dicsőségéről, miket az előbbi kor hazafias rajongása múltunk érdemei közt keresett s e helyett a súlyos elnyomatás idején mintegy álomból ébredve világos látással és elfogulatlan ítélettel kezdte kutatni a józan nemzeti érzés, hogy vajon csakugyan «testvértelen ága nemének» fajunk, mint a költő hirdette, vagy talán van mégis valamely zuga világrészünknek, hol rokonságának nyomaira akadhatnánk? — *Tájékozás a magyar nyelvtudományban* ez a czíme azon értekezések sorozatának, melyben Hunfalvy e kérdésére megfelelni igyekszik s melyek mint az altaji összehasonlító nyelvészetnek első rendszeres ismertetői hazánkban a kutatás elveinek és módszerének kifejtésével legelsőben jelölik ki az e téren való nagy teendőinket. «Mélyen át van hatva ő az eszmétől, hogy egy díszes nemzeti szerepre hivatott tudománynak kezdi lerakni

alapjait, melynek művelését a külföld különös magyar miszióknak tekinti azon kedvezőbb helyzetnél fogva, melylyel a sors fajunkat minden társa fölé emelte. „E téren” — így kiált föl első értekezésében — „nekünk kell megragadni a vezérseget”; mert mit e tekintetben „saját nemzeti létünk mint szent kötelességet szab elénkbe, azt az európai tudomány némileg szívességünktől várja; csak ez egy alkalmunk van magunkat neki, az európai tudománynak, szükségessé tenni: ne késsünk az alkalmat megragadni!” (*Magyar Nyelvőr* XI, 532.) S a nagy föladatban, melyet e szavakkal kitűzött, első sorban maga igyekszik lankadatlan buzgalommal előljárni. Rendkívül sokat kell küzdenie az előbbi sötét korszakból fölmaradt s tudományos életünknek éppen kitünőbbjeiben képviselt előítéletek eloszlatásával; de a világos bizonyítékok hatalmas ereje elvégre megtöri az ellenzők tekintélyes falánxát s a harcokból Hunfalvy mint lelkes hős kerül elő, „egyik kezében háborúi kard, másik kezében győzedelmi zászló”. 1856-ban megindítja a *Magyar Nyelvészet* folyóiratot s ettől kezdve a híveknek mind nagyobb száma csoportosul köréje, köztük Riedl Szende, Torkos Imre, Fábíán István, Imre Sándor, kik immár hozzálátnak a részletesebb kérdések tisztázásához, még pedig nemcsak a nyelvhasználat, hanem a nyelvhasználat terén is. Mindezeknek azonban ismeretköre nem valami nagy mértékben terjed túl a szorosán vett egyszerű nyelvtapasztalatok határán, minélfogva az új tudomány megerősödése szempontjából napról-napra élénkebben vált érezhetővé egy oly munkásnak szüksége, ki a külföld nagy tudósainak vezetése mellett teljes jártasságot szerzett az indogermán összehasonlító nyelvészet módszerében s ebbeli tudását az általi nyelvek egybehasonlításánál is alkalmazhatja.

Természetes az ügyek ily állása mellett, hogy nagyon megörült Hunfalvy, midőn Nagy Lajos révén az ifjú Budenznek magyar nyelvészkedő hajlandóságáról értesült s különösen hogy ő ide vágó ismereteinek gyarapítása céljából hajlandó volna Magyarországra is jönni, ha csak megélhetése itt bármi szerényen is biztosítható. Rövid levélváltás után Budenz 1858. május 16-dikán egy dunai gőzhajón megérkezett fővárosába hazánkna, mely ez időtől fogva az ő hazája is lett. Első útja Hunfalvyhoz vezetett, ki azonnal megismerte az ajtaján belépő magas, nyúlánk ifjúban Németországból várt vendégét. Budenz

többször beszélte kedélyes társalgás közben, hogy mily sajátosan érintette a magyarok földén hozzáintézett első magyar szó, mely nem volt más, mint Hunfalvyné kínálása: «*méltóztassék* leülni!» Ezt tudniillik Budenz szótári nyelvismeretével így fordította le magának: «*geruhen sie sich zu setzen!*» s nem volt tisztában vele, vajon nem értik-e félre neki, az egyetemről csak imént kikerült hallgatónak rangját, midőn olyan kifejezéssel illetik, minőt Németországban csak fejedelmi méltóságokkal szemben szokás alkalmazni. Még nagyobb volt meglepetése, midőn kiderült, hogy katolikus vallása miatt — melyről eddig Hunfalvynak nem volt tudomása — nem foglalhatja el az evangélikus gimnáziumban neki szánt tanári állást. Szerencsére ily állás elfoglalására egyelőre nem volt valami sürgős szüksége: amúgy is vége felé járt az iskolaév s neki előbb a magyar nyelv beszédbeli gyakorlatában és irodalmi kezelésében kellett nagyobb jártasságra szert tennie. Le is utazik e végből Hunfalvy ajánlatára Debreczenbe, hol őt Lugossy József tanár igazi magyar vendégszeretettel fogadja: innen nemsokára lerándul az Érmellékre, Székelyhídra s mint Lugossy írja «az irántunki lelkesedés által messze földről ide vezérelt ifjú szaktudós a nagy magyar alföldön folyvásti magyar tanulmányozások közben eltöltött nyári két havát szerény erkölcei, példás szorgalma s tudományos társalkodásának be-
cse által feledhetlenné tette.»

Ez időközben történt, hogy Lugossy az Ἡριδανός mythoszi név iránt érdeklődve Budenz előtt azt az óhaját fejezte ki, hogy vajha a görög -δανος képzőt is oly kutatás alá fogná, mint a -νος képzőt s hogy vizsgálata eredményeinek közlésével erre is hasonló világosság derülne. S kellemes meglepetésére Budenz pár nap múlva foglalkozásáról előre mit sem szólva átnyújtja neki «a görög -δανο képzőről» szóló tanulmányát. Lugossy nagy köszönettel fogadta a neki ajánlott munkát s elküldötte kiadás céljából Hunfalvyhoz, őt «derék új hazánkfiának irodalmunkbani első fölvezetése iránt kérve». «A következő értekezés» — így írja lelkes előszavában — «jeles ifjú nyelvészünk bölcsészeti tudor Budenz József úr munkája. Nem ok nélkül bátorkodom a fuldai fit s Göttingában Benfey kedves tanítványát a mienknek nevezni; miután ő az árja nyelvészet terén szerzett tekintélyes képzettségét tudományszomjánál fogva az altaji nyelvek elsajátításával is tetézendő, közöttük

a magyarral is foglalkoztában, im ezt annyira megkedvelé, hogy csupán tudományos ismeretével meg nem elégedvén, folyékonyan beszélni és élvezhetően írni is rövid idő alatt megtanult; sőt nemzetünkhöz viseltető szeretetéből alig fél év előtt hazánkat meglátogatván, azóta nálunk meghonosult. . . . Tegye az ég közöttünk boldoggá! . . .»

Azonban a «fölvezetéssel» Lugossy elkésett. Október 12-dikén írta meg levelét, pedig a *Tanodai Lapok* 1858. évi szeptember és október számaiban olvasható volt már Budenznek nyomtatásban megjelent első magyar dolgozata, mely *Tithonos mythologiai jelentéséről* szólva azt mutatja ki, hogy ez «Helios»-féle, «égő, fénylő» alapértelmű nevezet, mely tő szerint rokonságban van a ritka görög $\tau\iota\tau\omicron$ «nap» szóval s a szanszkrit *didhi*- «égni, fényleni» igével. Ez értekezéshez Lonkay Antal szerkesztő a következő megjegyzést írja: «Különösen örülünk, hogy e jeles műveltségű fiatal férfit, kitől mint a görög, latin és szanszkrit nyelv alapos ismerőjétől s jelenleg az altaji nyelvek buzgó tanulmányozójától hazai tudományosságunk méltán sokat vár, a magyar tudományos irodalom terén mi voltunk szerencsések először fölléptetni. Figyelmeztetjük az olvasót Budenz úrnak azon nyelvészeti dolgozatára, mely tőle Göttingában az idén ily cím alatt jelent meg: *Das suffix -ιος etc.*, melyről a *Krit. Blätter f. Lit. u. Kunst* 38. száma igen kedvezően nyilatkozik. S e férfiú, a híres Benfeynek a szanszkritban kedvencz tanítványa jelenleg már a mienk s a hazai tanári karhoz tartozik.»

Ez az utóbbi észrevétel czélzás Budenznek már ekkor elfoglalt székesfehérvári tanári állására. Ő tudniillik augusztusban visszakerülvén Pestre, készséggel fogadta el Hunfalvy ajánlatát, hogy vállalja el a székesfehérvári zirczi szerzetesek gimnáziumában kínálkozó tanári állást, melyet számára Lonkay Antal kieszközölt. Forma kedvéért folyamodványt kellett írnia Rezutsek Antal zirczi rendkormányzó perjelhez, mely nem régiben az *Irodalomtörténeti Közlemények* kútfői közt (V, 219.) látott napvilágot. Ebben Budenz megírja, hogy «főszándéka, mely ide vezette, a magyar nyelv alaposabb tanulhataása volt, miután Göttingában akadt alkalma részint magyar akadémikusok segítségével annak tanulását megkezdenie. Eddig pedig — így folytatja — «Debreczenben s aztán Pesten időzvé, figyelmemet kivált arra fordítám, hogy a magyar be-

széd mind megérthetésében, mind alkalmazásában a mennyiben lehetett, tökéletesítem magamat; s már ámbár jól tudom, hogy e tekintetben távolról sem bírok azon folyékonyással s tökélylyel, mely épen a nyelvben születettet jellemzi; mégis remélem, hogy idővel folytatott erőlködés mellett e hiányaimat is sikerül betöltenem.»

Két évig tartózkodott Budenz Székesfehérvárott, mint a latin, görög és német nyelvek tanára, mely idő egyik legtermékenyebb korszaka élete munkásságának. Teljes tudatában az előtte álló óriási föladatnak ifjúi hévvel fog a legkülönbözőbb kérdések tisztázásához. Első dolgozatai még mindig az indogermán összehasonlító nyelvészet köréből valók, a melyekhez tartozik a Kuhn-féle *Zeitschrift* VIII. kötetében megjelent *Lateinische etymologien* című s a *facētus, provincia* szókról értekező tanulmánya; továbbá a *Magyar Nyelvészet* IV. kötetében *Az indh- (andh-) igegyök görög tulajdonnevekben* című értekezése, mely tulajdonképen szintén mythologiai névfejtegető kísérlet, mint első magyar dolgozata, a *Tithonos*, a menyiben benne az *indh-* «fényleni, égni» gyököt azonosítva a görög *αἴθω, αἰθήρ* tövével, ezt tekintetbe véve a hozzájuk fűződő mondákat az *Ἄθῆνη*, dór *Αθήνα* és reduplikált (szanszkrit *dindh-*) alakkal a *Τιθωνός* és *Τιτάν* mithosz-nevekben is fölismerhetőnek véli. Ugyan e csoportba sorozhatók a Finály és Regényi kiadta latin iskolai szótárra, továbbá Curtiusnak *Grundzüge der griechischen Etymologie* művére, valamint Meyer Leónak a Benfey-féle *Orient u. Occident* (I.), illetőleg a Kuhn-féle *Zeitschrift* (X.) füzeteiben megjelent *Die griechisch-lateinischen vocale* és *Vocalvorschlagn, vocalzerdrehung, distraction* című czikkeire vonatkozó bírálatai; végül az *Ἄπατος* görög szóra s a *kakas* indogermán nevezeteinek «kiáltó, éneklő»-féle etimonjának igazolására vonatkozó apróságai (*Magyar Nyelvészet* VI.). Már a magyar nyelvészeti munkásság érdekkörét érintik a *Tanodai Lapok*ban megjelent második értekezése *A görög accentus elnevezéseiről s azok magyarításairól*, melyben a Szepesitől alkalmazott «hangsúly»-féle nevezet helyett az «accentus» és görög «*προσφῶδια*» műszavakhoz sokkal megfelelőbbnek tartja ezt: *hozzáéneklés*, mely ha tetszéssel nem találkozánk, inkább a latin műszó megtartását javallja. Az *accentus* nemeire vonatkozólag a következő műszókat találja helyesnek: «alaphang» a nem emelt, «éles» az

acutus, «közép» a gravis és «leszálló» hang a circumflexus. Szintén a két nyelvészeti tudományág köréből meríti anyagát a *Magyar Nyelvészet* V. kötetében közölt *A szanszkrit igeidők a magyarra viszonyítva* című értekezés, mely előkészítő munka a görög és latin igeidőknek a magyar nyelv szempontjából való fejtegetésre. Ebben ő a magyar igeidőkről Hunfalvy és Fogarasi közt folyt vitában érvényesíti szavazatát, szem előtt tartva, hogy a fölvetett kérdés «különösen a magyar nyelv irodalmi fejlesztésére legnagyobb fontosságú». Szerinte «az igeidőkre nézve az árja nyelvek, melyekkel mind közéletbeli, mind irodalombeli történeteiben a magyar kizárólag jött érintkezésbe, ráhatásuknak is ki lévén téve, soha nem fejlesztették ki azon és ugyanoly határozottsággal való különböztetéseket, melyeket és milyeneket a magyar nyelv és legközelebbi rokonai». A klasszikus és magyar nyelvek egybevetéséből «azon bizonyosságra jutunk az igeidők megfelelési rendszerét illetőleg, hogy e tárgyban általános szabályokhoz nem ragaszkodhatunk, hanem minden egyes esetben a magyar nyelvészetre kell bízunk, hogy milyen alakkal fejeztessék ki minden egyes igealak». Befejezésül Budenz a Pancsatantra egyik meséjének szövegét nyújtja magyarázó jegyzetekkel és a benne előforduló igealakokat a helyes magyar fordításával hasonlítja egybe. Az igeidők kérdésére Budenz még egyszer visszatér a *Török olvasmányok az igeidőkre való tekintettel* című közleményében (*Magyar Nyelvészet* VI.), melynek szövegei a *Negyven vezír könyvéből* valók. A magyar, illetőleg altaji összehasonlító nyelvészet szakába vág a *J elejű török szók magyar szókhöz való viszonyulásáról* írott tanulmánya, mely az akkori rokonságbeli fölfogásnak megfelelőleg első kísérlet a magyar összehasonlító hangtanra, a mennyiben azt tűzi ki céljául, hogy átnézhetően kimutassa, «mely képviselőivel találkozunk a magyarban a török szók elején álló j-nek fölhasználván mentül biztosabb szóhasonlításokat». Ez, valamint Budenznek egy későbbi cikke: *Adalék a magyar számnevek megfejtéséhez* — mely az altaji nyelvek számnevei közt észlelhető nagy hangbeli eltérés megmagyarázására s a magyar *egy*: török *bir*, magyar *kettő*: török *iki*, magyar *húsz*: török *jürmi* szóegyeztetések helyességének igazolására vállalkozik, világosan mutatják, hogy minő eredménye volna magyar összehasonlító nyelvészeti kutatásunknak, ha a török nyelvi

rokonság alapjára helyezkednénk. Mint a jó aczélból való gyalu, mely kitünően szolgál a hozzáértő munkás kezében, ha illő anyagra, tudniillik fára alkalmazza; ellenben megcsorbúl, sőt összetörhetik, ha kemény kőre erőszakolja: úgy tapasztaljuk itt is, hogy az indogermán összehasonlító nyelvészet kipróbált, eredményes módszere mintegy megrongálódik, merő játékká és szemképrázattá fajúl, mivel tárgya, a fölvelt magyar-török nyelvi rokonság a rajta megkísérlett tudományos műveletre alkalmatlan. A szókezdő török *j*-nek Budenz fejtegetései szerint megfelelhet a magyarban: *t, d, s*, sőt *h, v* és *m* szókezdő is (például török *jedi*: magyar *hét*, török *jag*: magyar *vaj*, török *jilik*: magyar *velő*) s lapok vannak arra vesztegetve, hogy a török *jine*: «újból» és a magyar *meg*- igekötő azonosságát érthetővé tegyék. E tévedő kísérletek nagy hasznára váltak később összehasonlító nyelvtudományunk fejlődésének, a mennyiben fontos negatív jelentőségű tanulságot foglalnak magukban arra nézve, hogy a kutatásnak bennük kutatott útja pozitív tudományos eredményhez nem vezethet s ennél fogva teljesen elejtendő.

Maradandóbb becsüiek ezeknél Budenznek azon kezdő munkálatai, melyek a szorosabb értelemben vett magyar nyelvészet terén mozognak s melyekben az ő éleslátása és ítélő tehetsége már zavartalan teljes fényében mutatkozik. Ilyenek az ő Adalékjai a székely beszéd ismertetéséhez, melyek az 1859. év nyarán hazánk délkeleti felén tett tanulmányútjának eredményei. Ezekben ő mutatja ki legelőször a Maros- és Udvarhelymegyében lakó nyugati székelység nyelvének eltéréseit a Háromszék, Csik és Gyergyó keleti székelységétől, melynek sibólethje a keleti részen *es*-nek ejtett *is* kötőszó. «Ha a székely beszédnek magában való különbözősét tekintjük» — mondja ő e tanulmányában — «el kell ismernünk, hogy e nép sem volt mindig úgyszólván egyöntetű egység, hanem vagy már elkülönített, de magához rokonilag közel álló egységekből találkozott össze, mielőtt még mai lakhelyén letelepedett, vagy legalább itten hely- és történeti viszonyok miatt, egységes tömegéből szétváló különbséget fejlesztett ki». Ugyancsak itt találjuk a népnyelvi kutatás fontosságának egyik legkorábbi hangsúlyozását nyelvészkedésünk szempontjából: «Az élő magyar nyelv valódi és beható ismeretének» — így hirdeti Budenz — «egyik főtényezője a népnyelvnek s táj szerint való.

különbözéseinek tanulmányozása s erre nézve megint nem hiszszük,¹ hogy nagyot mondunk, a székely beszéd talán első helyen állhat s a székely földet, ha nem is minden, de sok tekintetben az élő magyar nyelv classicus földének lehet nevezni.» Új világot derít régi nyelvünk hangzó-rendszerére Budenznek az a becses észrevétele, hogy Heltai és mások műveiben az *é*-nek «állhatatos következetességgel» kétféle jegyét találjuk, melyeknek az élő nyelvben is kétféle *é* felel meg; a mennyiben az egyik bizonyos végzetek előtt megrövidül s túl a Tiszán *é*-nek hangzik (például *fél*: felet; Tiszán túl: *fél*), a másik ellenben nem rövidül meg s túl a Tiszán *í*-nek ejtődik, a mint ilyen jelzése található Erdősi Jánosnál is (például *fél* «timet»: *félek*; Tiszán túl: *filek*). Ebből ő jogosan következtet «A magyar nyelvben hajdan megvolt kétféle hosszú *e*»-re, azaz a mai közbeszéd nyílt és zárt rövid *e* és *ē* hangzóinak megfelelő hosszú nyílt *é* és zárt *é* hangzóira. Fölveti ezzel kapcsolatosan azt a kérdést is, hogy nem volt-e kétféle *á* is; mert míg például a *hallánd, voltál, -nál* végzeteinek megfelelőleg a magashangú alak nyílt hangzójú (*menénd, mentél, -nél*), más esetekben, például ezekben: *fogadás, tudják, lábát* a magashangú alak zárt (*törés, verjék, kezét*) s ugyanez Tiszán túl *í*-nek hangzik (*törís* stb.). Hasonló természetű észrevétele Budenznek, hogy a mai egyféle *gy* Erdősínél bizonyos szabályossággal hol *g*-nek, hol *ǵ*-nek van jegyezve, mely előbbi jelölés különösen a *legyen, tegyen, vegyen*-féle fölszólító alakokban használatos (A *gy* eredetéről néhány adat Erdősi Jánostól, Magyar Nyelvészet V.) E különbözőségnek alapja, véleménye szerint, a régi magyarban fölvehető *ǵ*-féle hang (az *ich, horchen* német szavak gutturalis spiransa), melynek fejleménye a *tanóha, elevenéhed*-féle hangzás. A jelentéstan köréből való Budenznek ez időszakbeli legbecsesebb munkája A magyar meg és rokonsága, melyet Schott Vilmos tüzetes ismeretetésre méltatott az ő *Altäische Studien*-jeiben (*Abhandlung der Akad. d. Wissensch. zu Berlin, 1859.*) s mely Hunfalvyt is azon elismerő kijelentésre indította, hogy «meg kell szeretni Budenz cikkében azon szorgalmat, melyet mi csak a görög és római nyelvek tárgyalásában szoktunk várni és csodálni. Ha így tárgyalandjuk a magyar nyelv tényeit, nem csak az önlegességet fogjuk kerülni, mely gyakran megjártsza nyelvtudományunkat, hanem nyelvünk történeteit is szabatosan fogjuk

világosságra hozni, mely nélkül annak jelenjét nem lehet jól tudnunk.» Egy másik jelentéstan cikke a magyar *-talan* képzőről szól, mely e képzőt hangzásban és alkalmazásaiban a török *jalîn* «nudus» szóval veti egybe (*Magyar Nyelvészet* V.). A magyar szófejtéshez nyújtanak becses adalékokat azok az apró cikkek, melyeket Budenz a *Magyar Nyelvészet* utolsó köteteiben *Nyelvészeti hulladékok* czímen tesz közé s melyeknek tárgyai a *hébe-hóba, tehát, üdöhára, hajlék, támad, vám* továbbá a törökből magyarázott *é-füü* (előrészében = török *jigit* «ifjú»). *f-érj* (= török *beg*, jakut *bi + erkek* «hím») szavak, az Anonymusnál előforduló *Olup-tulma* tulajdonnév (= előrészében török *alp* «hős») s a *-kép, -képen* képző. Bíráló fejtegetései közül (Riedl: *Magyar Hangtan*; Vámbéry: *Egy csagatai török mese a magyar nyelvrokonság fölmutatására*; Schott: *Altaische Studien*) különös figyelmünket érdemli az, melyet *Quaedam ad aures amicas* czímen «visszhang»-kép adott Szilády Áron *Hasonlataira*. Ez utóbbi munkában tudniillik Szilády azt kívánja, hogy «már ne családosítsunk csak a magyar nyelv körén belül s ne csak hasonlítsunk szavakat a rokon nyelvekből, hanem családosítsunk a rokon nyelvekben is és aztán hasonlítsunk össze.» Ezzel szemben Budenznek az a véleménye, hogy «szócsaládosítást kitűzni föladatul külön a magyar nyelvben nem lehet, de így egyik altaji nyelvben sem.» Az adatok, melyekre akadhatunk, «legföljebb egy kő, vagy tégl a megépítendő épületnek födelén. Az altaji közös ősnelv szócsaládosításához sem lehet fogni egyenesen; mert nem bírunk még a szóalkotó járulékok tiszta tudásával, de még az altajiság egybevetőleg redukált szókinésével sem. A képzők és szójárulékok nyomozását kell üzni «legelőbb, ha már előbb a hangtörvények alapjait megvetettük» (*Magyar Nyelvészet* VI.). Érdekes, hogy a csak imént meghonosúlt Budenz több ízben hozzászólott már ez időtájt a nyelvjavítás kérdéseihez is: elítéli a derűre-borúra alkalmazott *-nok, -nök* képzőt s az *elnök* helyett inkább ezt ajánlja: *elember* ad analógiám: *néember* (= nő-ember) és *jámber* (= jó ember); a *fölület* helyett a régi *szinület, szinültig* szókat javallja; a *tudósítani* «nyilván inter doctos keletkezett vocabulum doctum» helyett ezt *tudtosítani*,» hogy *tudta* legyen» tekintettel az *értésíteni* (e h. * *érttesíteni*) kifejezésre. Mint germanismust itéli el a «*minden ok nélkül*» szólást, mely az «*ohne allen grund*» szol-

gai fordítása. A régi nyelv tanulmánya alapján veszi észre a *többi* képzés helytelen használatát jelzői minőségben (például a «többi könyvek»); mert előbb így fejezték ki: *több* (például «több madarak»), míg a *többit*, mint a birtokragos *többje* változatát, csak önállóan használták: «a *többit* ellopták», «a *többi* elérkezénék», épen úgy mint ezt: «a *felit* ellopták» stb.

✓ Budenznek hazánkban való tartózkodása első éveiben kifejtett e példás szorgalmú tevékenysége s különösen az a nálunk szokatlan módszeresség, melylyel ő változatos tárgyú föladatait kezelte, elismerést és tekintélyt szereztek számára tudományos életünk irányadó köreiben, melyek ezzel igazolva látták az ő föllépéséhez mindjárt kezdetben fűzött reményeiket s csak méltányosságot véltek gyakorolni, midőn az ifjú tudóst munkálkodásának alig harmadik évében, 1861-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai közé választották. Budenz — a ki már korábban, az 1860. év nyarán odahagyta az előtte mindig kedves emlékbén maradt székesfehérvári tanárságot s szíve leküzdhetetlen vágyát követve tudományos életünk középpontjában telepedett meg végleg — mélyen átérezte, hogy e korai, még be nem töltött huszonötödik évében ért kitüntetése nagy követelést foglal magában ama nemzet irányában, mely őt oly igazi becsüléssel és jó indulattal magáhcz karolta. «Néhány év múlt» — mondja ő A török-magyar nyelvhasonlítás és hasonlító magyar altaji hangtanról 1862. január 13-dikán tartott székfoglaló értekezésében — «hogy a magyar nyelvet saját honában tanúlgatom s ugyanannak tudományához való ismereteket igyekszem megszerezni, a minek vajmily jól tudom, mennyire a kezdetén vagyok még; s ha mint ilyen kezdőt, kinek eddig fölmutatott kísérletei e megtiszteltetést meg nem érdemelhették, a Tudományos Akadémia mégis már levelező tagjává választott, csak azon eltökélt szándékom s akaratom tarthatja el arczomról a pirulást, hogy akármily gyöngye erőmet és tehetségemet állhatatosan egy tudomány művelésére fogom fordítani, melyre a Tudományos Akadémia előttem tért nyitván, azt egyszersmind édes kötelességemmé teszi» (*M. Akad. Értesítő*: Nyelv- és széptud. oszt. II, 159.). Hasonló ünnepies ígéret gyakran hallható székfoglalóinkban; de joggal mondhatjuk, hogy olyan ritkán hangzott el akadémiánkban, melyet kijelentője — mint valami szent fogadalmat — emberebbül megtartott s későbbi pályá-

jával fényesebben igazolt volna, mint a hogyan ezt Budenz cselekedte.

E székfoglaló tanulmány fordulatot alkot Budenz munkássága menetében s általában nagy jelentőségű összehasonlító nyelvtudományunk történetében, a mennyiben egyrészt először sürgeti a rendszerességet a kutatás követendő útjaiban s körvonalozza szorosabban a közeli és távoli teendőket, másrészt betetőző végletét jelzi ama képtelen elméletnek, melylyel Hunfalvy a külföld összes szakértőinek egyező véleményével szemben a magyar nyelv rokonsági viszonyát fölfogta és hirdette. Visszapillantva a magyar összehasonlító nyelvtudomány újjászületési korának immár több mint évtizedes munkásságára, azt tapasztalja, hogy az altaji nyelvek nyomozása benne nem halad oly módon, hogy azt «e nagyfontosságú tudomány tüzetes művelésének lehetne tartani». «Ha» — úgymond — «e tárgyban itt-ott mégis valami munka tétetett, a melyek leginkább a *Magyar Nyelvészet* kincses házában vannak lerakva, ezek egyes és elszórt töredékek, melyek bármily becsek is lehetnek magokban, de nincsenek egy közel álló közczél felé irányozva s nem hasonlítanak oly részletoperációkhoz, melyek egy nagy munkaterv egészének kivitelére gondosan kijelölve és kitűzve volnának». «Bizony» — folytatja — «még árva gyermek nálunk a magyar-altaji nyelvtudomány, mely ápolókat keres», mely állapotban csak az nyújthat a magyar nyelvtudomány felé igaz érdekeltséggel fordulónak vigasztalást, hogy a magyar akadémia azon «árva gyermeknek is ügyét fölkarolván, oly segédeszközök előállításáról gondoskodik, melyek a rokon nyelvekben való kutatást többeknek is hozzáférhetővé teszik s így kézhez szolgáltatván az anyagot, reményelhetni, hogy lesznek munkások is, kik azt a magyar-altaji nyelvtudomány leendő palotájának megépítésére fogják előkészíteni. Csak legyen meg aztán elfogadott alkalmas és főleg kivihető terv is, mely szerint a munkások közreműködjenek. Mielőtt e tervét előadná, még egyszer vizsgálat alá vonja a magyar nyelvnek rokonságára vonatkozólag hazánkban uralkodó elméletet, melyet Hunfalvy Pálnak *A török, magyar és finn szók egybehasonlítása* című 1855-ben megjelent műve fejt ki oly módon, hogy «a magyar nyelv közepett van a finn-ugor és török nyelvek között», mely nézet később még azzal nyer kiegészítést, hogy a tárgyas ragozás közösségénél fogva

a magyar nyelvnek e középállásában hozzá külön csoportkép még a vogul, osztják és mordvin nyelvek is szorosabban csatlakoznak. Budenz szerint «a magyar nyelv ez állásánál fogva immáron a magyar hasonlító nyelvészet ettől a középcsoporttól várható legközvetlenebb és leghathatósabb tanúságokat saját nyelve földelésére. Ámde nem lehet észre nem venni, hogy a magyar nyelv altaji rokonai közül éppen azok, kik legközelebről volnának rokonai, egyszersmind azok is, kik nagyon kedvezőtlen körülmények közt nem fejleszthették valamint nemzeti életüket nem, úgy nyelveket sem kiterjedt erős alkotmányra, vagy mindkettőben véghetetlenül megfogytak és tetemes veszteségeknek voltak kitéve. Meglehet mind a két okból van az, hogy legalább mi e nyelveknek csak oly ismeretével bírunk és talán csak bírhatunk is mindenkorra, mely sokkal töredékesebb azon ismeretnél, melyet terjedelmesebb irodalommal bíró és nagyobb területre elágazó nyelvről szerezhettünk és nyomozásunkra valamennyire elégségesnek tarthatunk». Tehát a «mi hasonlító nyelvényomozásunkban a magyar nyelv altaji rokonai közül okvetetlenül az említett középcsoporttól balra és jobbra eső nagyobb terjedelemben meglevő és dúsabban fejlődött, hogy úgy mondjam tekintélyesebb finn és török nyelvekre vagyunk utalva, hogy az ugyanazon középcsoporton tapasztalható hiányokat és veszteségeket pótoljuk. De nemcsak hiánypótlásra, hanem éppen ott volna leginkább szükségünk a finn és törökre, hol osztják, vogul, mordvin szók ugyancsak rokon magyar szókkal majdnem azonosoknak mutatkoznak. Mert sokszor éppen a nagy hasonlóság nem tanulságos», a mennyiben nem engedi, hogy egyik, vagy másik félnek teljesebb, épebb megelőzőjét kikövetkeztethessük. A magyar szem az osztjákban is szem, a miben éppen csak a két nyelv megegyezésére látunk egy példát; de csak a finn *silmä* engedi azt következtetnünk, hogy m. szem e h. való: *szelm. Ugyan így az oszt. kár a magy. kéreg-re semmit sem derít; de teljes világot a magyar szóalakra csak a török *kajri* vethet. Kérdés azonban, hogy azon nyelvi «középcsoportban, melynek a magyar mindenestre valaha területi szomszédja is volt, melyik végen áll a magyar nyelv, azon-e, mely a finnség felé van, vagy azon-e, mely a törökség felé néz?» S erre Budenznek az a felelete, hogy azon a végen, «mely a törökség felé van, úgy hogy mintegy átmenetet teszen magából azon közép-

csoporthól a törökségbe». A szorosabb magyar-török rokonság bizonyítékai, hogy e nyelvek közt szemben a finnel szintaktikai egyezések is észlelhetők, a mennyiben jelesül a magyar és török megjelöli a birtokot jelentő szón a harmadik személyt (például atyának háza, ataniñ evi), mi a finnben nem történik (például: isän koti); továbbá, hogy a magyarban és törökben nem egyezik a jelző a jelzett szóval ragban és számban úgy mint a finnben, hol így beszélnek: «*feherekben házakban.*» A képzők között található jó számú egyezés mellett különösen azt tartja még Budenz fontosnak nézetének igazolására, hogy «míg a finnben és magyarban leginkább tőszók egyezése tapasztalható, a magyar és török szóhasonlatok több olyan esetet mutatnak föl, hogy az egyezés nem csak a tőszóban, hanem a képzőben is előfordúl, például *gyal-og*: tör. *jaj-ak*, *sár-og*: tör. *sar-ig*, *haj-ó*: tör. *kaj-uk* stb. (l. *M. Nyelvőr* XII, 54.). Az, hogy szótári tekintetben nem tapasztalunk oly szoros egyezést a magyar és török közt, azzal igazolható, hogy még nem ismeretes a keleti törökség; «miért is csak örülhetünk, hogy akadt ennek is számunkra derék kutatója, t. Vámbéry tagtársunkban, kinek lelkes fáradozásaiért is hálával tartozunk, hogy a keleti török irodalom nyelvészeti nyomozására új anyagot és eszközt szolgáltat nyelvtudományunknak». Mindezeknél fogva a magyar összehasonlító nyelvtudománynak «első és legsürgősebb föladata a törökségnek a magyartól külön folyt hangbeli fejlődése kinyomozásával azt a világosságot szerezni meg, melynél az ugyanazon nagy nyelvterületen ajánlkozó tényeket nyelvünk földerítésére fölhasználhatná». Határozottabban mondva e föladat egy hasonlító hangtan előállítására a törökségre és magyar nyelvre nézve. A törökség után át kell kutatni a hozzá kelet felől legközelebb álló mongolságot. «E készüllettel megyen egyenesen át a kutatás a finn nyelvekre, különösen az ezek és a török közt való viszonyok tüzetes kikutatása és megállapítása végett». Mind ebből fejlődik a *magyar-altaji hangtan*, mely ugyan «nagy, igen nagy és nehéz munka; még is magyar-altaji nyelvtudományunk csak ezt tűzheti ki magának, mint legelső célját». E munkának alapjain épülhet azután a *Grammatica linguarum Altaicarum comparativa*, melyre végre egy *hasonlító magyar-altaji szótár* következne. «Ennél messzebb célt» — így fejezi be székfoglaló fejtegetéseit Budenz — máris álmodozáshoz

közel járó kívánságom nem mer vetni magyar-altaji nyelvtudományunknak; ha ezt is idővel elérendi, olyan szép, nagy és díszes háza lesz neki, melyben sokáig gyönyörködve ellakhatik, a nélkül hogy az neki szűk lenne. Szerencsés leszek, ha megépítésére való egy-két követ gyöngye munkámmal én is faraghatok». S tényleg járult is ehhez a tőle álmodott széleskörű összehasonlító altaji nyelvtan nagy művéhez egy s csupán csak *egy* adalékkal s ez is életének legutolsó kiadott munkája, a Hunfalvy-albumban megjelent *Alaktani egyezés az ugor és szamojéd nyelvekben* című értekezése volt. Így ölelkezik kezdet és vég! Mily egyszerűnek képzelte ő akadémiai tagsága kezdetének ismeretfokán az átmenetet a magyarból az altaji nyelvágak összehasonlító tanulmányához s mégis mily óriási kerülő úton kellett haladnia a kutatásnak s mily rengetegét a nehézségeknek s előmunkálatoknak kellett leküzdenie, míg e célnak kezdő pontjához is eljuthatott!

Az 1862-dik év korszakos nevezetességű nyelvtudományunkra. A Magyar Tudományos Akadémia ægise alá fogadván az élénk lendületet vett nyelvtudományi törekvéseket, ezeknek elősegítésére már 1855-ben alkotott egy állandó Nyelvtudományi Bizottságot, mely most erősebb szervezetet nyervén, szakfolyóiratot indított meg, a huszonötödik kötetének befejezéséhez éppen most ért *Nyelvtudományi Közleményeket*. E folyóiratnak egyik előkelő programját alkotta kezdettől fogva az altaji összehasonlító nyelvtudomány művelése, melynek ez idő szerint a magyar nyelv rokonsági viszonyának végleges tisztázása szempontjából elsőrangú földadatai közé tartozott a rokon nyelvek tüzetes átbúvárlása és pontos philológiai földolgozása. E célra most bő források nyíltak meg ama nagybecsű gyűjtésekben, melyeket halhatatlan emlékü Regulynk ifjúi élete árán szerzett egybe, elhúnytával pedig családja az akadémia birtokába jutott. Fájdalom fogja el keblemet ez esemény emlékezeténél; mely ama szomorú igazság látványát tolja lelki szemeink elé, hogy nemcsak az anyagelvű társadalom, hanem az ő idealis irányával s igazságszolgálatásával kérkedő tudományos élet is méltánylatát bizony első sorban a külső sikereknek osztja s feledi többször az olyan igazi nagy érdemeket, melyek csak küzdöttek a cél felé, de azt rendkívüli mésszesége, vagy a sors akadályai miatt egészen el nem érhatték. Íme egy félszázados, díszes tudományág

virült föl azokon az alapokon, melyeket Reguly Antal rakott le; jól tudjuk mindnyájan, hogy minden egyes lépés, melylyel benne előhaladtunk, egy-egy elragadatott napja az ő földi életének, hogy ifjúságunk elé nem állithatunk a tudományért és nemzeti eszméért hevülő lelkesedésnek és önfeláldozásnak fönségesebb példáját: s mégis vajon megnyugtathat-e bennünket a gondolat, hogy életrajzának tüzetes megírására intézkedéseket tettünk volna, avagy leróttuk-e kegyeletünknek ama csekély adóját is vele szemben, hogy arczkép-festményét akadémiai csarnokunkba helyeztük volna s nem hevernek-e mai napig is egész tömegei gyűjtéseinek levéltárunkban kiadatlanul? Hunfalvy és Budenz teljes mértékben fölfogták és méltányolták az ő hozott kincseinek kiváló becsét s egyképen szem előtt tartva a tudomány érdekét, valamint a kegyelet buzdítását, egymásután igyekeztek azokat kiadni, illetőleg rendszeres földolgozásban hozzáférhetővé tenni a tudományos használat számára. Ez Budenznek annál könnyebben volt lehetséges, minthogy Székesfehérvárról fölkerülvén az akadémiánál vállalt könyvtárségédi állását, mely mellett elég szabad ideje maradt kedvelt tanulmányai folytatására. Hunfalvy tekintettel az ő ez időtájt már mindinkább előtérbe nyomuló ethnologiai kutatásaira a bővebb tanúlással kecsegtető vogul és osztják nyelvanyagot választotta, míg Budenznek a többi nyelvekre vonatkozó vizsgálódások jutottak osztályrészüll. A magyar nyelv rokonságáról alkotott véleményénél fogva első sorban a törökség egyik legérdekesebb sarjának, a csuvasnak gyűjtései érdekelték, mely nyelvről az európai irodalomban eddigelé csupán Schott Vilmosnak 1841-ben megjelent *De lingua Tschwaschorum* című füzetkéje nyújtott némi tájékoztatást. Reguly följegyzéseit kiegészítve az 1775-ben Szentpétervárott s az 1836-ban Kazánban megjelent Visnevszkij-féle grammatikai és szótári vázlatokból meríthető tanulságokkal Csuvas közlések és tanulmányok cím alatt (*NyK. I.*) oly pontos philologiai gondossággal szerkeszti meg a szóban forgó nyelv alakját, minőt mai napig is az egész törökség köréből csupán a jakutról bírunk. Ehhez befejezésül 1550 szám alatt *Reguly csuvas példamondatait* (*NyK. II.*) nyújtja olyan egymásutánt követve a rendezésben, hogy általa a fontosabb alak-, jelentés- és mondattani sajátságok föltünjenek. Ugyanitt a bevezetésben a csuvas hangtani viszonyoknak is adja némi váz-

latát, a mennyire tudniillik ezeket adatai nyomán megállapíthatta. Megírta Budenz Reguly jegyzetei s a többi források nyomán a csuvas nyelv szótárát is, de ez több rendű kiegészítésre szorúlva nála kéziratban maradt. — Ama mélyre ható befolyásnál fogva, melyet a csuvas nyelv a cseremisznak szókinésére és részben hang- és alaktanára is gyakorolt, Budenzet most érdeklődése Reguly erdei cseremisiz hagyatékának átkutatására vezette, mely dialektusra eddig csak igen csekély anyag állott rendelkezésre. Legelőbb is az előbb jelzett rendszerrel 876 szám alatt Reguly példamondatait nyújtja kiegészítve néhány szövegmutatvánnyal a nyomtatott irodalomból, melyek közt egy cseremisiz pogány imádság is található a Fuchs Alexandra «Zapiski»-jeiből *Erdei cseremisizség. Mondat- és szövegközlés*; (NyK. III.) Erre következtek az összes források bevonásával a *Cseremisiz tanulmányok*, (NyK. III, IV.), melyeknek bevezetését az e nyelvben található arab, perzsa, csuvas és tatár szókinésbeli és alaktani elemek kimutatása teszi becsessé. E munkákat az *Erdei és hegyi cseremisiz szótár* (NyK. IV.) és később az idő közben kézhez szerzett 1775-diki szentpétervári kiadású cseremisiz grammatika tüzetes ismertetése (NyK. VI.) egészíti ki. — A cseremisiz kutatások teréről Budenz a hozzá legközelebb álló rokon nyelvnek, a *mordvinnak* vizsgálatára megy által Reguly gyűjtései s az összes egyéb rendelkezésre álló források alapján. Itt már jócska szöveggyűjtemény és Reguly nyelvtani vázlatkísérlete segítik elő haladásában, melyeket saját bő jegyzeteivel ellátva adott ki (*Mordvin közlések*. NyK. V.) s megszerkeszti az összes anyag készletével a *Moksa- és Erzamordvin szótárt* (u. o.). Ide vonatkozó tanulmányait egy évtized múlva a *Moksa- és Erzamordvin nyelvtan* (NyK. XIII.) tetőzi, mely az ő dialektológiai alapon fejtegető gondos nyelvtörténeti módszerével a legbecsesebb nyelvtani földolgozások egyike a finn-ugor nyelvek területén. Hasonló természetű munkálatok a törökségre vonatkozólag az *Abuska csagataj-török szógyűjtemény* kiadása (1862), melyet török kéziratból Vámbéry fordított le, Budenz pedig előbeszéddel és jegyzetekkel látott el; továbbá a «*Khivai tatárság*» tájbeszédének leírása (NyK. IV.), melyre a Vámbéryvel jött kongráti özbégtatár, Molla Iszhák nyújtott módot olyképen, hogy Budenz öt három hónapra lakásába fogadván nyelvének sajátságait tüzetesen megfigyelhette. Az ezekről készített rövid

vázlathoz néhány szövegmutatvány is csatlakozik, melyeket az tesz érdekesebbé, hogy közöttük van fordításban Jókai *A magyar nép adomái* című gyűjteményéből néhány darab, továbbá Arany János *Buda halála* hőskölteményének a *Csoda-szarvas regéjéről* szóló részlete.

Epusztán leíró, a nyelvtényeket egyszerűen rendszerező és igazoló munkássága mellett Budenz nagy tevékenységet fejt ki életének e szakában az összehasonlító nyomozások terén is. Ide tartoznak a törökség köréből: *A török hangutánzó igékről* értekező tanulmánya (*NyK.* II.), mely felöleli a mongol hasonlatokat is s befejezésében a magyar hangutánzó igék képzőit sorolja elő. Ehhez csatlakozik egy külön cikkben *A csuvas hangutánzó igék tárgyalása* (*NyK.* III.). Igen fontos tanulságokat foglal magában egy másik ide tartozó értekezése, melynek címe: *Némely látszólagos képtelenségek a csuvas-török hangviszonyokban* (*NyK.* III.), melynek czélja «néhány adalékot nyújtani annak az igazságnak bebizonyításához, hogy eredeti rokonságban levő nyelveknek eredetileg egyező egyes szava, történeti hangfejlődés, illetőleg hangváltozás következtében, az egyik nyelvben a másikbelitől merő különböző alakot ölthet magára s hogy a hasonlító nyelvészet midőn ily két szóalaknak eredetileg egyvoltát elismeri, korántsem esik az absurdum-hívésnek könnyelmű vétkébe, föltéve, hogy az illető nyelvek szabályosan mutatkozó hangviszonyaiból amaz elismerés kényszerüségét ki tudja mutatni», a mint ez a csuvas *ira* és török *ejü, eji* «jó», csuvas *col* és török *taş* «kő», csuvas *şulže* és török *japarak* «levél», csuvas *şuvar* és török *ařiz* «száj» számos analogiával kétségtelenül azonosaknak igazolható szók egybevetéseinél történhetik. Itt találjuk egyszersmind első világosabb kifejezését ama fontos föladatnak, mely Budenzet később hosszú éveken át foglalkoztatja, mely «rokon nyelveink régen megvolt közös ősi szóalakjainak föl kutatását, vagy legalább megközelítő meghatározását» tüzi ki czélul, mely czél felé való «törekvése közben kell hogy összehasonlító nyelvészetünk megteremtse magának a mind tökéletesbül, nélkülözhetetlen segédeszközt is, a hasonlító hangtant».

A magyar nyelv jelenségeit tárgyaló kiválóan becses tüzetes dolgozatok a *magyar meg- és el-igekötőkről* szólnak (*Nyk.* II., III.), melyek közül az elsőnek fejtegetésében Budenz állást foglal Žahourek *Die Fremdwörter im magyarischen* és

Riedl *Ungarische Grammatik* művében kifejezett azon fel-fogás ellenében, mely szerint «azon magyar nyelvbeli jelen-ségek között, melyeket mint a szomszéd árja nyelvek ráhatá-sának eredményét kellene tekinteni, az *az*, *a* mutató névmás-nak névelővé (articulussá) válása, a superlativusnak a compa-rativusból *leg-* által képeztetése, a futurumnak «fog» segéd-igével való kifejezése mellett, különösen az igéknek elválasztható praefixumokkal való összekapcsolása is» szerepel. Ez a műve kis kellemetlenséget is szerzett Budenznek Brassainak azon alkalmoszerűtlen gúnnyaiban, melyet e nagy tekintélyű pankra-tiasztánk helyesnek talált — mint ő mondja — «újan csepe-redett nyelvészünk facsaros furcsa fogása» ellen szórni, mivel «a magyar eredetiség megsértett becsületének bajnokává kelt» s mint «német philologus a brahman panditát tanítja szansz-krit nyelvre» (értsd: a magyart tanítja magyarra. *Akad. Ért. Nyelv- és szépt.* III, 355, 357.). Budenz: *A magyar úgyneve-zett igekötők s az árja praefixumok* című dolgozatában (*Nyk.* V.) felelt ez inzultusra, bátran megjegyvezvén, hogy «élczeskedjék, gúnyolódjék bár Brassai tudományos érteke-zéseiben, a mennyit neki tetszik, mert ennek legalább az a haszna lehet, hogy a száraz tárgyat is némely olvasóknak élvezhetőbbé teszi, s tudjuk, mily nagy kelete van a magyar konyhában a paprikának, — csak ne szórjon anathémákat azok fejére, kik valamelyik véleményében nem akarnak osz-tozni. A tudomány el nem ismerhet senkiben is infallibilis tekintélyt s nevetségessé válik az, ki nagy fenyegetődzéssel maga magának követel ilyet.» — A helyesírás revisiója alkal-mával fölmerült eszmék egyike indítja Budenzet a *Szintén valami az a ki-, a mi-ről-*, (*Nyk.* V.) című cikkének a meg-írására, melyben Joannovics Györggyel szemben azt mutatja ki, hogy a nevezett névmások előrésze nem afféle nyomósító, mint az *am-az*, *am-úgy* névmásoké, hanem hangsúlyos név-elő. — (Egy másik ez időtáji cikke a *Szótaglalások* (*Nyk.* VI.) a gyakorlati nyelvtanítást érdeklő közelebről, a mennyiben nyelvtanainknak azon tudománytalan eljárása ellen kél ki, mely a szókat egész önkényesen darabokra vagdalva rádík-tálja az egyik félre, hogy gyök legyen, a másik pedig ilyen, vagy olyan képző, kisarjadzás, vagy toldalék.» Igen időszerűen sürgeti itt Budenz, hogy «a magyar akadémiai nyelvtudományi akár osztály, akár bizottság, ha már a nagy áramlású irodalmi

nyelv fejlődését nem szabályozhatja is, legalább bírálólág öröködhetnék az iskolai magyar nyelvtanítás fölött, hogy az ne szentesítsen oly hibákat és ferdeségeket, melyeket sajnálva látunk az irodalomban elterjedni s hogy másrészt nyelvtudományunk haladásából is már valami kevés az iskolai tanításba átszivárogjon.» A Fogarasi Jánostól fölkarolt magyar-mongol nyelvrokonság s ennek az *ilyen* névmás kapcsán fejtegetett mutatványa ösztönzi Budenzet az *az, ez mutató névmásokról* és származékaikról írott becses cikkének megírására (*Nyk.* VI.), mely egyébként arról is nevezetes, hogy benne ismét megnyilatkozik Budenz ortholog gondolkozása a nyelvhasználat tekintetében. «Csak arra vagyok bátor kérni» — úgymond zárószavaiban — «Fogarasi urat, hogy ne emeljen ki mint nyelvész dicsérőleg oly eljárást, mely a régibb, hosszú szók helyébe jelennen a tiszta gyököket teszi, úgy, hogy p. o. *ragaszték* helyett ezzel élünk: *rag*, *gyökér* helyett: *gyök*, *dicsőségrevágyás* helyett ezzel: *dicsvágy*, azt az eljárást, mely némi következetességgel folytatva, majd az egész magyar szóképzést sarkaiból kiforgatja; mert megtörténhetik, hogy ha egynehány évtized előtt ez eljárás feltalálóit és gyakorlóit igazán meg nem kövezték is, majd az utókor kritikája dobja rá a követ.» — A magyar és szláv nyelvek egymásra való kölcsönös hatása teszi tárgyát azon tanulmányoknak, melyeket Budenz Miklosich *Lexicon palaeoslovenico-latinum* művének első füzeté, továbbá *Die slavischen Elemente im Rumänischen* és *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen* című munkáinak ismertetése kapcsán írt. (*Nyk.* I, II, VI.) A magyar-árja nyelvhasználat régebben nálunk dívott s különösen Czuczor-Fogarasi *Magyar nyelv szótárában*, valamint Mátyás Flórián egyes műveiben gyakorlott módszerére nézve igen tanulságos bírálat *A magas magnus-féle magyar-árja hasonlat* című értekezés. (*Nyk.* VI.) Ezen, nálunk legújabbban Fiók Károlytól föllevenített*) szóegyeztetés elemzésével Budenz azt akarja «láthatóvá tenni, mily eredményekre vezet a tapasztalati tényektől eltérő fogalomegyeztetés bizonyos közvetítő tertium comparativum segélyével. Ennek úgyszólván minden lehetséges, mert alig van oly két tárgy, melyeken valamennyire éles elme valamely, bár legáltalánosabb közös

*) L. Az árják és ugorok érintkezéseiről. 21. l.

tulajdonságot nem bírna fölfedezni. S ha e mellé még oly alakegyeztetést gondolunk, mely jó sok licentiákkal és privilégiumokkal s mindenféle bajból segítő fortélyokkal rendelkezik, még az sem lehetetlen, hogy valaki az egész nyelvnek valamennyi szavait egymással rokonnak, s mintegy nagy szócsaládot képezőnek mutathassa föl, körülbelül úgy, a mint még nem igen régen egy magyar nyelvtudós az egész magyar nyelvet egy *ő* hangból deriválta és deducálta. — A magyar alaktan részleteit érintik a néhány magyar igeképzőről (-aszt, -ad, -ít, -ül, -tat stb.), továbbá a *-matos -metes* (pl. félelemtes) melléknévi, a *-talan, -telen* fosztó-képzőről, az *-ód* igeképzőről, a *magyar viszonyragok- és postpositiókról, a magyar és finn többesragokról* és bizonyos vonatkozással az *-ime végű finn eszköznevekről* írott tanulmányai, melyekben e grammatikai elemeket mindenütt a finn-ugor nyelvek egyező alakjaival veti egybe, úgy hogy bennük méltán láthatjuk ama nagy műnek előmunkálatait, mely Budenz élete utolsó szakának legfőbb alkotása, az *Ugor Összehasonlító Alaktanét*.

Már az utóbb említett tanulmányok — melyek az előbbiekkal és több itt tüzetesen nem méltatott szövejtő, ismertető és bíráló cikkelylyel*) egyetemben a *Nyelvtudományi Közlemények* első hat kötetében láttak napvilágot — lényeges fordulatot jeleznek Budenz fölfogásában a magyar nyelvrokonsági viszonyát illetőleg. Az a Budenz, ki pályája kezdetén a szókincsnek már akkor fölismert tetemes eltérése csak azért tartotta a magyar nyelvet közelebb állónak a törökséghez,

*) Ilyenek a *Vegyes Apróságok* rovatának következő közleményei: 1. Szövejtések: *álnok, kedig* (pedig), *ezüst, megye, olvas, szeret, kesztyű, csorda, nyáj* (NyK. II.); *varga* (NyK. III.); *térdepel* (NyK. IV.); ném. *weichbild*, tör. *kangl* (NyK. II.); *török (és arab-perzsa) szók a szerb nyelvben* (NyK. III.). 2. Nyelvtani magyarázatok: *tövisk; birtokos ragok elhagyása a törökben* (NyK. II.); *csizmadia, a török i képző* (NyK. III.) — 3. Ismertetések és bírálatok: Schott: *Altaische Studien*, P. Thewrewk Fmil: *Az akadémiai Nagy szótárhoz való jegyzetek*, Grossmann H.: *Über die casusbildung im indogermanischen* (NyK. II.); Ebel H.: *Zur lautgeschichte* (NyK. III. IV.); Latin *br*, mely *tr*-ből ered (NyK. IV.); S. W. Kölle: *Bemerkungen über Zahlen Etymologie, Árja nyelvészek elfogultsága* (NyK. VI.). Külön cikkekből e lelték meg: P. Thewrewk E.: *Homér Iliása* (NyK. I.) és *Török szövejtetések* (NyK. VI.).

mintsem a finn nyelvcsoporthoz, mivel amott a grammatikai elemeknek több egyezése található: midőn arra került a sor, hogy mélyebb kutatás alapján világítsa meg a magyar alaktan részleteit, e föladatában a török nyelvekkel semmikép sem boldogulhatott. Kezdetben követett útjának helytelen irányáról meggyőzhette már Reguly mordvin és cseremisiz hagyatékának, valamint különösen a finn nyelvnek tüzetesebb tanulmánya is; de teljes világosságot derített e tényre Hunfalvynak 1864-ben megjelent *Vogul föld és nép* című nagy jelentőségű műve. A vogul nyelv az ő lépten-nyomon mutatkozó, a laikusnak is első pillanatra föltetsző egyezéseivel mint fénysugarak hatalmas kéréje világította be a magyar nyelv rokonsága kérdésének homályát s nem hagyott fönn többé kétséget az iránt, hogy a magyar nyelv a szorosán vett «ugor» nyelvek csoportjába tartozik, mely viszont a maga egészében a permi és finn nyelvekhez csatlakozik legszorosabban. Más részről pontosabban vizsgálva a magyar nyelvben található nem éppen nagyszámú kétségtelen török egyezéseket, föl kellett tennie, hogy ezek jobbadán egy igen is szűk fogalmi körből, t. i. a földművelés és baromtenyésztés műszavai közül valók, a délibb égöv bélyegét viselik magukon s a halász- és vadászéletmódhoz képest általában egy fejlettebb műveltségi állapot visszatükrözései. Ilyenek helyes nyelvészeti módszerrel csak történeti külső érintkezésből származott átvételkép magyarázhatók olyan nyelveknél, melyeknek egyébként egész szerkezete és szókinése egymástól nagy fokban eltér. Pedig a magyar és török nyelvek között felülről első sorban a nagy hangtani különeműség, melynek egyik főbb jelensége, hogy míg a magyarban és a finn-ugor nyelvekben szókezdő *l, r, n, v* mássalhangzók igen divatosak a szókezdetben, ezek a törökségben közkeletű törzsökös szókön, mint eredeti hangok nem szerepelnek. Az alaktan egyik jellemző részlete, az igének tárgyas ragozása megvan a magyar és finn-ugor nyelvekben; ellenben teljesen hiányzik a törökségben s egyéb keleti altáji nyelvekben. A mutató névmásnak magas és mélyhangú kettősége, (pl. *az és ez*), a fölszólító és föltételes igemódok képzői közösek a magyar és finn-ugor nyelvekben, ellenben nincsenek meg a törökségben. A mit előbb a képzők és ragok terén különös egyezésnek véltek a magyar és török nyelvek között, arról a későbbi kutatás részben azt derítette ki, hogy csupán csak

látszatos (a minő például a magyar névutóból lett-*nek* ragnak és a török *-niñ* genitivusnak hasonlósága) részben hogy közös eleme az összes altáji nyelvágaknak (mint például a kicsinyítő *-cska* és a török *-cik* képző), minélfogva a szorosabb török-magyar nyelvrokonságra nem bizonyíthat. Hunfalvy Pál még arra is rámutatott, hogy azon különös hangszajtságok, melyekkel a magyar nyelv török szavai a köztörökség megfelelő alakjaitól eltérnek, jelesen a szóközépi és szóvégi z-r változás (például az *ökör*, *karó*, *borjú* szavakban szemben a köztörök *öküz*, *kazuk*, *bozaru* alakokkal), továbbá a szóvégi *-k*, *-g* mássalhangzók elenyészte (például az effélékben: *borsó*, *gyűrű* v. ö. köztörök *burčak*, *jüzük*) egy különálló nyugati török nyelvjárásnak, a csuvasnak hajlandóságai, melylyel tekintetbe véve az őstörténeti kútfők vallomásait, joggal hozható a magyar kapcsolatba. Mind e tapasztalatok egészen más irányba kényszerítették az egybehasonlító kutatást, mint a melyen az egész 1864-ig, a vogul nyelvkinces napfényre jöttéig haladt s Budenz hosszú évek során követte ezt már, midőn végre elérkezettnek találta az időt, hogy szilárdá érett helyesebb meggyőződéséről határozott világossággal érdelemlegesen is nyilatkozzék.

A munka, mely az új irányt inaugurálja s ezzel határkövét jelzi nemcsak Budenz munkássága első szakának, hanem egyszersmind, hogy így nevezzük összehasonlító nyelvtudományunk kísérletező korának a Magyar és finn-ugor nyelvekbeli szövegyezések (Nyk. VI, VII.) volt. Ez mindenekelőtt az altáji nyelvcsalád három nagy csoportjának (a finn-ugornak, szamojédnak és török-mongol-mandsunak) egymáshoz való rokonsági viszonyát tisztázza, rámutatva, hogy az «általános hasonlóság mellett egymás között nem tüntetik fel a nyelvanyagnak oly tömeges és a szók jelentési osztályai szerint arányos azonosságát, hogy e nyelvcsoportokat szorosán vett rokonsági viszonyban állóknak, azaz egy közös ugyanazon fejlettségi fokon álló alapnyelvből kiindultaknak bizonyíthatnók. Ennek ellenében mindegyik csoporton belül az egyes nyelvek egymás között, a szóanyagnak tetemes közössége, igen számos és szoros szövegyezés által, félreismerhetetlenül az egységes alapnyelv volt létezésére utalnak, vagyis oly időkorra, mikor magok e nyelvek még nem léteztek, mint külön nyelvek, hanem csak egyazon nyelv voltak». Minthogy pedig «a nyelv-

tudománynak egyelőre nincs módjában, hogy az egyes altáji nyelvsoportoknak jobbadára merőben különbözővé vált nyelvanyaiban az eredeti azonosságot kimutassa; mert ha a nyelvhasznítás terén sokszor sikerül is épen nem hasonló szók eredeti egyazonos voltát fölismerni, ez csak kimutatható közvetítő alakok és hasonló nemű esetek segítségével történhetik», tehát «az összehasonlító kutatásnak ha józan akar maradni, kell hogy az altáji nyelvsoportok eredeti azonosságát, mint valószínű föltevést fogadja el, mely az altáji nyelvekben még észrevehető közösségeket megmagyarázza; ellenben nem foglalkozhatik okszerűen az egyes nagyon különböző nyelvnyelvek egyeztetésével. Ennél előbbre való teendő az, hogy az egyes csoportbeli nyelvek összehasonlítására szorítkozva ezekből lehető biztosan az egész csoport alapnyelvét reconstruálja, vagyis az egész csoportnak még fenmaradt ősi nyelvkinését (a tőszók összegét) összeszerezze, a szóknak oly alakját határozván meg, melyekből az egyes nyelvekben fenmaradt változataik kielégítőleg magyarázhatók s hasonlóképen kinyomozza, hogy az egész csoportban fenmaradt nyelvvalakokból (szóképzés és szóragozás) mi és mily hangalakkal volt már meg, mielőtt az egyes nyelvek külön fejlődésnek indulva egymástól elváltak. Ha azután ezentúl a külön nyelvsoportok egyeztetéséhez akarunk fogni, csak e reconstruált alapnyelveket kell és lehet egymáshoz hasonlítani». Budenz e tisztult fölfogásában erősen hatása alatt állott Böhlingk-nek, kinek éles szeme már tizenhét évvel azelőtt átlátta, hogy «oly nagy távolság mellett, a minő a különböző uraltáji nyelvek között észlelhető, a melyekben tudniillik még a számnevek sem egyeznek, legelsőben az volna a kitűzendő föladat, hogy mindegyik nyelvcsalád egyes tagjait minden irányban gondosan átkutatnák, ezután pedig a munka az egyes tagok egybehasonlításával a még osztatlan alapnyelv meghatározására, illetőleg a gyökök és végzetek ősalakjainak megállapítására térne által». Ezzel szemben merő félszeg és célhoz nem vezető eljárásnak ítéli Böhlingk azt, melyet Schott s nálunk kezdetben Hunfalvy és Budenz is alkalmaztak, mely «a nélkül, hogy egy altáji nyelvcsaládot is tüzetesen átkutatott volna, az egyik nyelvcsalád valamely tagjának szavát a másik nyelvcsalád valamely tagjával (például magyart a törökkel) veti egybe nem gon-

dolva arra, hogy az ily módon nyert egyezés nem bizonyít sokat, ha mellette nincsen egyszersmind az bebizonyítva, hogy az egymással egybehasonlított szavak azon nyelvcsaládok ősi alakjait tükrözik, melyekből mind a többiek megmagyarázhatók» (*Jakutische Grammatik. Előszó, 34. l.*)

A magyar nyelv tényei földéritesének szempontjából — így folytatja elmélkedését Budenz — összehasonlító nyelvtudományunk általában «még nem tűzte ki magának azt a föladatot, mely azon bebizonyított tényből, hogy a magyar nyelv a finn-ugor nyelvcsoporthoz tartozó, parancsolólag következik. E föladat nem lehet más, mint tüzetesen azon nyomozásokat megtenni, melyek a finn-ugor nyelvcsoport egységes alapnyelvének visszaállítására (rekonstruálására) kívántatnak. Ehhez hasonló, de külön föladat- a mongol-mandsu-török alapnyelv visszaállítása. A magyar nyelvtudományra nézve előbbre való és sürgetőbb az első, noha rá kell érnie a másokra is, de semmiképen nem kell a kettőt össze-zavarni. Ily föladatot tűzve ki magának, egyszersmind működése biztos és határozott irányt nyer s nyomozásai kiemelkednek az alkalmiasság és kapcsolattalan részletiesség jelleméből». A Szóegyeztetések a legsürgösebbnek fölismert munkára, tudniillik a finn-ugor alapnyelv tőszavainak gyűjtésére előkészület akar lenni. E czélből 858 szóhasonlítási czikkelyben közli azon magyar tőszókat, melyek a többi finn-ugor nyelvekben még kimutathatók azonos, vagy egyeztethető hangalakkal és jelentéssel, melyek tehát ily módon «egyszersmind arra is szolgálnak, hogy a magyar és a többi finn-ugor nyelvek közti rokonságot nyelvanyagi oldalról bemutassák». Bár e munkájában Budenz gondosan összegyűjti mind a használható anyagot, melyet az eddigi kutatások földéritettek s bár ezekhez igen jelentékeny számban maga is csatol újabb adatokat; érzi mégis, hogy munkája «hiányos és tökéletlen», hogy még sok szóegyezés van, mely figyelmét elkerülhette s hogy különösen a tények egybeállításával fölmerülhetnek oly tanulságok, melyek egyik-másik fölvett s megállhatónak ítélt szóegyeztetésnek elvetését javallják. Így is azonban nagy figyelmet keltett s igen érezhető hézagot pótoltt Budenz e munkája, melyet a magyar tudományos akadémia elismerése jeléül 1869-ben a Sámuel-díjjal tüntetett ki azon megokolással, hogy

«a legközelebbi rokonnyelvek közt a szóhasonlítást a tudománynak rendelkezésére álló összes nyelvi anyagból és az egész szókinésen keresztül oly alaposan tárgyalja, hogy ezzel a tudományos egybehasonlítás legbiztosabb alapja le van téve, valamint, hogy egyszersmind rokon nyelveink összehasonlításának eddig is még várandó eredményét összefoglalván úgy állítja elénk, hogy azt más nyelvrokonsági téren folyó és folyt hasonlításokkal is össze lehet mérni s így a tudományos vizsgától erre nézve is tökéletesen tájékoztatja».

A gazdag és termékeny szellemi munkásság mellett, melyet Budenz a hatvanas években kifejtett, külső élete meglehetősen egyhangú volt. Természeténél fogva szerény és visszahúzódó lévén, erre még inkább kényszerítették összes idejét elfoglaló tanulmányai s különösen rendkívül szegény tisztviselői díjazása, mely kezdetben 400, később egészen 36 éves koráig 600 forint volt. Elismerésben nem volt hiánya, tudományos és írói világunk előkelői igen szívesen érintkeznek vele. Midőn 1859-ben Erdélybe lerándult, nyájas fogadtatásra talált Mikó Imre gróf házában, mely az akkori erdélyi irodalmi törekvések középpontja volt, s Gyulai Pál, ki őt odavezette, évtizedek múlva is lelkesen emlékszik meg egy felköszöntőjében arról, hogy mint osztozott akkor Budenz hazafiúi aggodalmaikban és reményeikben, s mily hévvel csüngött a nemzeti nyelven, a nemzeti műveltségen, mely legerősebb alapja a társadalmi és politikai törekvéseknek (*Nemzet*, 1884, márcz. 17). A hatvanas évek elején sűrű érintkezése volt Budenznek Kuun Géza gróffal, kivel már Lugossy házában ismerkedett meg, a nevezett időtájt pedig itt Pesten görög írókat olvasott együtt. Ugyancsak Kuun Géza gróf, valamint kivülről még többek között Horváth Zsigmond hellenista és Szénássy Sándor latin nyelvi tanár a szanszkrit nyelv tanulmányában szereznek nála bevezető tájékoztatást ez időben. Még inkább ápolják kedélye természetes melegét ez időszakbeli visszavonultságában azok a vidám osték, melyeket bizonyos heti vendéglői találkozásokban meghitt barátjai, különösen Mauritz Rezső, Aigner Lajos, Bazel Aurél, Schwicker J. H. s később Lindner Ernő társaságában töltött el, üritgetvén, mint ők tréfásan nevezték az «Ukkon poharát». Azonban e zárkózott életmód, valamint az ő egyéni sorsának fejlődésére, nem volt jó-

tékony hatással azon tudomány érdekére sem, melynek Budenz volt elsőrangú képviselője. Hunfalvy Pál aggódva vette észre, hogy minden fényes eredmény mellett, melyet az ő majdnem két évtizedes nyelvtudományi törekvései elértek, nem igen gyarapszik a hívek s különösen nem a tanulásra és kutatásra kész új munkásoknak a száma, minélfogva napról napra élel-kebben mutatkozott előtte annak szüksége, hogy az új tudomány hazai egyetemünkön is kivívja őt megillető helyét. E föladatnak természetesen legalkalmasabb embere Budenz volt, ki azonban hivatkozván szerény viszonyaira s tudományszakának népszerűtlen voltára *) sokáig vonakodott annak elfogadására, míg végre Hunfalvy unszolásának engedve 1868 őszén mégis habilitáltatta magát magántanárnak. Az ügy iránt való bizalmatlanságát némileg igazolta az előadásaira kezdetben jelentkezett hallgatók csekély száma, miről érdekesen nyilatkozik Blomstedt Oszkár finn egyetemi magántanár-hoz 1870 novemberében intézett levelében, melyben e barátja

*) Jellemző adatokat közöl erre nézve Setälä Emil finnországi jeles nyelvtudós, Budenz fölött tartott nekrológiában: «Midőn Budenz Magyarországon működését megkezdte — így írja ő — természetesen nem mutatkozott nagy érdeklődés nyomozásai iránt, másrészt pedig művei nyelvök miatt nem terjedhettek el a külföldön. Leveleiben gúnyolódik is néha e miatt, s e gúnyba talán egy kis keserűség is vegyült. Blomstedt a *Halotti Beszéd*-ről írt könyvét Hunfalvy Pál és Budenz József uraknak, a magyar akadémia rendes tagjainak, a híres nyelvtudósoknak ajánlotta. Ez alkalommal Budenz levelében (1869; VI, 4) ezt írja: Meg kell jegyezmem, hogy én hála Istennek nem vagyok a magyar akadémiában semmiféle rendes tag s ennek a parádés intézetnek megújított szabályai szerint nem is leszek azzá, sőt legkevésbé sem óhajtok azzá lenni. Protestálnom kell a 'híres' attributum ellen is, a melyben legalább per tropum, mint talán teljesedő, de mindenetre problematikus anticipatióban lehetne valami igazság; mert én eddigelé híres munkáimat csakis magyar nyelven írtam, s tudvalevőleg a magyar nem tartozik a legolvasottabb nyelvek közé, főkép minthogy, nem számítva talán a hírlapokat, magok magyar uraimék sem nagy buzgalommal olvassák saját irodalmukat, legkevésbé pedig a tudományos műveket, noha a magyar nyelvre és rokonaira vonatkoznak is; minthogy az efféle dolog tudvalevőleg nem válik valami nagy becsületére ennek a nagy nemzetnek. Az én magyar műveimnek 'hírességéről' tehát nem sokat lehet beszélni, quod erat demonstrandum». (NyK. XXIII. 335.).

Helsingforsban hirdetett magyar kollégiumának hallgatóságára czélozva a következőket írja: «Kiváló elismerésemet kell Önnek nyilvánítanom, tisztelt barátom. Önnek igazság szerint francia generálisnak kellett volna lennie, hogy oly derekasan sikerül új erőket toborzania. Hét egész ember a magyar előadásokra Helsingforsban, hallatlan! Ha Ön így folytatja, akkor itt Magyarorszáiban nyugodtan tekinthetünk a jövőbe, mert majd azt a tanácsot adjuk a magyar cultusminiszternek, hogy ha szüksége (?) lesz 'magyar nyelvészekre', megrendelheti őket Finnországból; ezeknek még az a hasznuk is megvan, hogy nem kell nekik előbb finnül tanulniok, a mi Árpád (vagy Toldy szerint Attila) fiainak nincs egészen inyökre» (Setälä: *NyK.* XXIII, 336.).

Budenz egyetemi tanársága első előadásainak a finn-ugor nyelvek rendszeres ismertetési alkotják fő tárgyát. Ezek között — noha a szorosabb rokonság körében a legtávolabb áll a magyartól, — kezdettől fogva legnagyobb súlyt a finn nyelvre helyezi, mivel tájbeszédbeli elágazásaival együtt ezt ismerjük legpontosabban az összes rokon nyelvek között, ennek vannak némi nyelvemlékei, ez őrizte meg legtöbbször a magyar hangalak teljesebb másait, végül még mindezekhez azon kiválóságával is jeleskedik a többi finn-ugor nyelvek fölött, hogy igen becses nép- és műirodalomnak a nyelve. A rokon nyelvek ismertetéseivel párhuzamosan halad előadásaiban az összehasonlító nyelvtudomány eredményeinek bírálatos bemutatása különösen a *Szóegyezések* fonalán, melynek minden egyes cikkét külön fejtegetve szigorúan ellenőrző kritikai észrevételekkel kíséri — sok esetben elvetve, illetőleg helyesebbre javítva a maga kifejezett nézeteit is. Ezen tanítási rendszere igen kedvező hatással van nemcsak tanítványai ismereteinek bővülésére, hanem önnönmagának is vizsgálati módszerére, úgy hogy méltán mondhatta idővel ezen s egyéb ilyen előadásai alapján hálával tanítványai előtt: «docendo didici, az én tanítványaim lettek tanítóimmá». Ezek rendszeresebbé tették és szigorúbbá tanulmányait; mert a tanuláson és tudáson kívül a folytonos számadásra és bizonyításra is kényszerítették (*Egyetértés*, 1884, márcz. 17.). Sok helyesebb eszméje a későbbi *Magyar-Ugor Szótár*nak köszöni épen Budenz itt jelzett kezdő kollégiumainak származását. —

Ugyanilyen bírálva fejtegető eljárásra nyújtanak számára alkalmat nemsokára Vámbéry Magyar és török-tatár szóegyezései is, melyekben összeállítójuk elismeri, hogy «ki a magyar és finn-ugor nyelvek közti viszonyt némi figyelemre méltatja, meg fog győződni, hogy a török-tatár nyelvekkel rokonság csak második fokú és hogy a *magyar első fokon csak a finn-ugor nyelvekkel, még pedig a vogul nyelvvel áll legközelebbi rokonságban* (NyK. VIII. 114), vagy egy másik kifejezése szerint, hogy a «magyar nyelvnek a törökhöz való rokonsági viszonya nem annyira kisebbnek, mint inkább fiatalabbnak mondható, azaz e rokonsági viszonya későbbi érintkezésnek, vagy talán összeolvadásnak az eredménye az ugor néptörzsből már elkülönítve álló magyarok s a tiszta török elemek közt» (u. o. 116.); — mégis egy harmadik meghatározásában kissé meggyöngíti ez állításait azzal, hogy «rendíthetetlennek hirdeti azt az elméletet, mely szerint a magyar nyelv 'eredetében' ugyan ugor, de a nemzet későbbi érintkezése és történeti alakulásánál fogva *egyformán ugor és török jellemű*» (u. o. 120.). Budenz egyetemi előadásaiban, valamint Vámbérynek e művéről írott Jelentésében (NyK. X.) végighaladva a magyar-török szóegyeztetéseken külön választja a kétségtelen, illetőleg egyelőre helyeseltető szóhasonlításoktól a részben hangtani, részben jelentésbeli eltérések miatt csak «látszatos»-nak nevezhetőket s ismét külön csoportba foglalja a látszatosnak sem mondható, helytelen egyeztetéseket; végül tüzetesen bebizonyítja, mit különben — mint föntebb említettük — már Hunfaly észrevett, hogy a helyeseknek tartható török-magyar szóegyezések nagyobb része egy különös török nyelvjárásnak, a csuvasnak viseli bélyegét. Mindent összefoglalólag végitélete, hogy Vámbéry a magyar és török nyelvek viszonyát tárgyaló munkálatahoz nem fogott hozzá a kellő elfogulatlansággal s ez föladatának zavaros fölfogása mellett őt minden lépten-nyomon oly nyelvhasználati eljárásra ragadta, melyet a komoly nyelvtudomány szempontjából épenséggel nem lehet helyeselni, sőt részint — a mennyiben török nyelvekbeli adatainak közlésében nem mindenütt jár el őszinteséggel és teljes bona fides-sel, — mint a tudomány moráljával ellenkezőt határozottan kárhóztatni kell. «Esőt adál uram», — mondja a magyar

közmondással — «de nincs köszönet benne!» Budenznek e kelleténél szigorúbbnak nem mondható kritikája a mellett, hogy eddigi jó barátjától, Vámbérytól elválasztotta, egy nagy tudományos háborúnak vetette el magvát, mely a maga valójában azonban csak egy évtized múlva tört ki.

Ekközben mind szilárdabbá érlelődött egyetemünkön is a meggyőződés, hogy a magyar nyelv tudományos művelése s az e téren véghez vitt kutatások eredményeinek nagyobb körben való terjesztése érdekében az altaji összehasonlító nyelvészet tanszékének rendszeresítése tovább nem halasztható. 1872-ben öltött testet a régóta vajudó eszme s Budenz lett e maga nemében első s akkor Európában egyetlen tanszéknek képviselője. Teljes buzgalommal láthatott immár azon nagyobb szabású föladatak megoldásához, melyekben élete munkásságának legértékesebb alkotásait teremtette meg: ezek tudniillik irodalmi téren az ő *Magyar-Ugor összehasonlító Szótára* (1873—1881) és *Ugor összehasonlító alaktana*, tanári működésében pedig az ő *nyelvészeti iskolája*.

A Magyar-Ugor Szótár első rendben kitűzött föladata a magyar szókincs azon elemeinek kimutatása, melyek benne igazolhatólag a nyelvnek azon ősi korából valók, midőn még nem alkotott különálló és sajátosan fejlődő nyelvegységet, hanem legfeljebb, mint nyelvjárás élt a rokon finn-ugor nyelvek közösségében, az úgynevezett «alapnyelv»-ben. E célhoz képest szótári rendben elősorolja az ilyen magyar szókat, kiterjeszkedve ezeknek a pozitív nyelvtörténetben és nyelvjárásokban kimutatható akár alak-, akár jelentésbeli változataira s hozzájuk veti az összes rokon nyelvekben található megfelelőket s ezek szócsaládjait. Ily módon tehát jóformán ugyanazon czél szolgálatában áll, mint a *Szóegyeztetések* értekezés, melynek eredeti szándék szerint tényleg csupán javított kiadását kívánta nyújtani. Azonban tetemesen eltér mégis ettől a megoldás módjában és értékében; a mennyiben nemcsak, hogy sokkal bővebb források anyagával végzi munkáját, hanem a mi fő, szigorú kritikával számot is igyekszik adni a közölt hasonlítások helyességéről s a belőle következtetett tanulságok jogosultságáról. E végből minden egyes szóegyeztetési cikkben meghatározni igyekszik azon közös alapnyelvi alakot, melyből az egyes nyelvek biztos analo-

giakkal kimutatott hangváltoztató hajlandóságainak megfelelőleg a mai élő alakok származtak. Hasonlóképen megállapítani törekszik azon közös alapjelentést is, melyből a mai szavak esetleg elágazó jelentései fejlődhetnek még pedig nemcsak merő lélektani okoskodásokkal, vagy a pusztá lehetőségre való utalással, hanem idegen nyelvekből vett hasonló konkrét példákkal szigorúan bizonyítva. Minthogy azonban a finn-ugor nyelvekben, a mint rokonságuk fokán természetes is, a szóegyeztetés gyakran nem kész egész szókön, hanem csak az alapúl szolgáló töveken s gyökökön mutatkozik, a *Magyar-Ugor Szótár* kitűzött föladatához képest rá van utalva sok esetben a *szófejtésre* is, a midőn az előbb jelzett műveletek mellett pontosan beszámol a végzetekről is, kimutatva, hogy az az egyes nyelvekben hasonló jelentésértékkel tényleg használatos képző-, vagy ragelem; továbbá hogy a szóelemzéssel nyert végzet valóban alkalmas arra, hogy a kifejtett tőszóból a kész szó ismeretes jelentését alakítsa. Ily módon a *Magyar-Ugor Szótár* dús tárházává válik a finn-ugor összehasonlító nyelvészet körébe tartozó legfontosabb munkálatok alapvető adatainak. A finn-ugor nyelvek közös szókincsének legnagyobb részén kívül magában foglalja, bár rendszertelenül szétszórva s egyelőre nem az összes fölhozható esetekre kiterjeszkedve, az összehasonlító hangtannak és alaktannak is legfőbb tényeit, melyeknek fokozatos fölismerése nagy hatással van magának a közel tíz évnyi időközben készült munkának is módszerbeli előhaladására és megerősödésére későbbi keltű részeiben. Az óriási hatásnak, melyet a *Magyar-Ugor Szótár* nyelvtudományunk legtöbb ágának fejlődésére gyakorolt, ezen — hogy úgy nevezzük — sokoldalúságában rejlik alapja; mert mint vezérfáklya a főtárnában bevilágított a számtalan melléktárnába is, s ennek fénye szolgált irányadásúl csaknem minden jelentősebb munkában, mely az utóbbi két évtizedben a finn-ugor nyelveknek s közöttük a magyarnak is hang- és alaktana terén létesült. A Magyar Tudományos Akadémia, mely Budenzet már 1871-ben rendes tagjai közé sorozta, méltán ítélhette oda elismerése legfőbb jeleképen 1879-iki nagy jutalmát e nyelvtudományunk történetében mindenesetre korszakalkotó jelzőt érdemlő nagy műnek. «Érett gyümölcse ez» — mondja a róla szóló bírálati jelentés — «sok nyelvre kiterjedő alapos tudo-

mánynak, óvatosan eljáró szigorú módszernek s az egymástól távol eső tünemények kapcsolatát szerencsésen fölfedező tehetségnek; itt találjuk az ugor nyelvrokonságot számos példával bizonyítva; itt látjuk, hogy válik érthetővé a rokon nyelvek segedelmével a mi nyelvünkünk; e munka hatásának nyomai máris látszanak nyelvészetünkben s mindenestre a fejlődésnek újabb stádiumát jelölik. Fényesebben azonban, mint e dicsérő szavak s mint a vele járt kitüntetés is, igazolta Budenz tudományos méltóságát az a lélekemelő, akadémiánk történetében talán páratlanul álló cselekedete, hogy aránylag szerény anyagi viszonyai mellett a jutalom tetemes részét, 500 forintot az akadémiának visszaajánlotta oly célból, hogy vele «Reguly-alap» névvel a finn-ugor nyelvek rendszeren folytatandó tüzetesebb kinyomozására egy külön pénzalapot létesítsen. Sajnos, példája nem volt valami gyűjtő hatású; mert kivüle, ki később is folyton gyűjtögetett e ma már csak igen csekély összegre zsugorodott alaphoz, csak egyetlen férfiú járult hozzá nagyobbacska, 50 aranynyi összeggel; s ez — legyen ez órában megemlítve az ő áldott emlékű neve is — a mindnyájunk fájdmárára nem régiben elhunyt Szarvas Gábor volt.

A *Magyar-Ugor Szótár*nak, valamint Budenz vele kapcsolatos egyéb munkáinak híre és tanulmánya messze elterjedt a külföldön mindenfelé, a merre csak az altaji, vagy a szorosabb finn-ugor nyelvtudomány iránt az érdekeltségnek valami csírája volt. Európa majdnem minden nagyobb államában akadtak egyes tudósok, kik ennek kedvéért megtanultak magyarul s egymásután sietnek nagy tekintélyű szerzőjét beválasztani külföldi tagjaik közé a finn és észti irodalmi társaságok, továbbá a szentpétervári császári tudományos akadémia. E körülményekből fakadó jogos önérettel utal Arany János, akadémiánk titkára, 1875-iki nagygyűlési jelentésében arra a «kiváló szerepre, mely az altaji összehasonlító nyelvtudomány által nekünk jut osztályrészül a tudományos világ concertjében», kiemelve, hogy e téren «egyik nyugati nép sincs sem hivatta, sem képesítve oly eredményekhez jutni, mint épen mi — bár eddig csupán egy-két nyelvtudósunk buzgalma által máris eljutottunk». Ugyanez az elismerés ismétlődik Gyulai Pál hasonló alkalommal 1887-ben

előadott jelentésében is: «Örömmel tapasztalhatni» — mondja ő lelkes szavaiban — «hogy az altajságra mindinkább ráfordúl a külföldi nyelvészvilág figyelme s ki lehetne inkább hivatva, hogy saját nyelvének és rokonságának ismeretét a tudomány számára gyűjtve és előkészítve az európai tudós világ elébe tárja, mint az oly nemzet, melynek a munkában legbensőbb szellemi érdeke is érvényesül».

Azonban ily általánosságban dicsérő nyilatkozatok mellett volt része Budenz nagy művének tüzetes és szigorú kritikákban is, melyek különösen követett módszerére vonatkoztak. Már az első füzet megjelenése után megbírálta Hunfalvy Pál (*M. Nyelvőr* III.) rámutatva egyes hézagaira, de egyszersmind örömét kifejezve, hogy Budenz belefogott ebbe a munkába, melyre «köztünk nincs képesebb ember». Később Ahlquist szólott róla röviden Donner finn-ugor összehasonlító szótárának bírálata kapcsán, melylyel Budenz művét összehasonlítván, emezt föltétlenül jobbnak itéli, de egyszersmind kijelenti, hogy egyes kérdésekben bizony «kőbe vágta a fejszét». Magamnak is volt alkalmam vele több közleményre terjedő értekezés során foglalkozni (*M. Nyelvőr* XII. és XIII.) s most is csak ismételhetem akkori véleményemet, mely szerint «korántsem állíthatjuk, hogy e munka hiba nélkül való, mert az etymologia igazán sikamlós tér s különösen bő alkalmat nyit hypothesisek föllállítására, melyeknek már természetében fekszik, hogy jó részök idővel érvénytelenné válik. De valamint a gyémántot csak saját porával lehet köszörülni, úgy itt is azon helyzetben vagyunk, hogy a munka fogyatkozásait főképen azon módszer és elvek alapján vagyunk képesek kimutatni, melyeket ugyancsak e munka fejtett ki».

Kissé ridegebben s nézetem szerint nem egészen méltányosan itél e tárgyról Setälä Emil, ki nekrológiájában (*Nytud. Közl.* XXIII, 339) hibául rója föl Budenznek, hogy mint többen a «régi» indogermán nyelvészek közül, ő sem tudta elsajátítani az új grammatikusok álláspontját s hogy különösen lehetők tartotta ugyanazon hangnak, vagy hangesoportnak különböző módú elváltozását, noha az illető hangok előfordulásának föltételeire nézve semminemű különbséget nem lehet kimutatni. Kötelességünk ezzel szemben az igazság érdekében megjegyezni, hogy a *Magyar-Ugor Szótár* tetemes része már meg volt írva, sőt részben ki is volt nyomtatva,

midőn az új grammatikus iskola az ő szabatosan kimondott elveivel föllépett; továbbá hogy Budenz azokat idejekorán tudomásúl véve elméletileg helyeselte, de a finn-ugor nyelvek körében, melyeknek jóformán semmi nyelvtörténete, hol nincsenek szanszkrit, zend, latin, görög és gót nyelvek és irodalmak, a velők kapcsolatos kérdések föltevését különösen ez időszerint eredményhez vezetőknek nem tartotta. Világosan jelzi ebbeli fölfogását az a bírálat, melylyel Misteli Ferencznek a magyar és finn nyelvekről tett alkalmi észrevételeit vette bonczoló tárgyalás alá, hol tudniillik azt mondja, hogy «hangtörvények következetessége és a hasonlat hatása természetesen akármely más nyelvekben is tapasztalható s az illető külön nyelvészetek nem mellőzhetik módszerökben ez alapelvek alkalmazását. Csak az a kérdés, vajon minden más nyelvkörben is oly szigorú és kivétel nélkül való-e a hangtörvény következetessége, mint az említett újabb iskola az indogermán nyelvekre nézve állítja? S kell-e igazán azt, a mi a fölállított hangtörvénynyel meg nem egyező, mindenkor hasonlati hatásnak tulajdonítani, s nem inkább azt a lehetőséget is megengedni, hogy a valóban működő hangtörvény részletes föltételeit még kellőleg föl nem ismerhettük? (Nytud. Közl. XV. 469.). S tényleg vajon mivel értékesebb, mivel igazolhatóbb alaposabban az a magyarázat, ha szemügyre véve a finn *jää*, «jég» és *pää* «fej» teljesen azonos hangalkatát, melyeknek ugyancsak azonos hangalkatok felelnek meg a vogul *pänk*, osztják *jeñk* (vog. *jāñk*) szavakban, ellenben különbözök magy. *fej* (*fő*) és *jég* másaikban — azt mondjuk például új grammatikus módra, hogy a magyar alakok eltérésének abban van alapja, hogy a *jég* végzete erősebb alapnyelvi *ñg* mássalhangzócsoport, ellenben a *fej*, *fő* szóé egyszerűbb *ñ* fejleménye, (a mely fölfogásnak az egynemű eredeti hangalkatra valló finn és vogul nyelvek mondanának ellent), vagy ha Budenz módjára azt mondjuk, hogy az alapnyelvi hangzás mindkét esetben ugyanaz, tudniillik *ñg* végzetű, de ez a *fej*, *fő*-nél valamely egyelőre kifürkészhetetlen oknál fogva, úgymint a finnben (hol *pää* Setälä nyomozásai szerint eredetibb *pää* helyett való), vagy a tavidai vogul *pään* alakban előbb *ñ*-vé gyengült, ez pedig a *vő* és *nő* (osztják *veñ*, *neñ*) mintája után fejlett: egy szóval, hogy ugyanazon hangcsoport egészen különböző módon változott el egyazon, vagy legalább külön-

bözőnek föl nem ismerhető eredeti föltételek mellett. A finn-ugor nyelvek összehasonlításában jóformán egyetlen hang-törvényt sem ismerünk, melynek kizáró voltát mai ismereteink állaspontján igazolni képesek lennénk s előreláthatólag még igen sok közbevető munkán kell a kutatásnak áthaladnia, míg e mindenesetre valamikor kitűzhető föladat időszerűségéhez elérkezik. Ha valamit ez irányban hibáztatni lehet Budenznél, az inkább a túlságos következetesség a bizonyos esetekben fölismert hangmegfelelési szabályok megkövetelésében, melylyel például elvetve a hangrendi különbség miatt a magy. *fű*, *fív* és vog. *pum* «fű» egyeztetését, a merőben más értelmű finn *pälve* «schneefreie stelle» szóhoz folyamodik; vagy melylyel meg nem állhatónak jelzi a magy. *fene*, észt *peni* «eb» s hozzátartozóik társaságában a votják *puni*, zürjén *pon* «eb» szót, holott az akadályúl látszó bővebb zürjén *ponm*-tő, (mely mellett egyazon rag előtt egyszerű *pon*- is szerepel; l. Wiedemann: *Gr. d. Syrj. Spr.* 31.) nyilván csak analogiai alakítás, ép úgy mint az orosz *stjena* «fal» szónak zürjén *sten* átvételénél a *stenn*-tő.

Ezek mellett nem vehetjük komoly kritika számba azokat a heves kifakadásokat, melyekkel a finn-ugor rokonságnak kutatásokkal és bizonyságokkal mit sem törődő ellenfelei a mongol és török atyafiság zászlója alatt Budenz módszere ellen intéztek. Érdekes, hogy Budenz valamint ezen, úgy számbavehető ellenvetésekkel szemben sem szokta védeni a maga nézeteit. Ő a legkevésbé sem volt csökönyös s igen távol állott az elfogultságtól, melynek vádjával pedig épen az előítélet harcossai oly sokszor illették. «Valeat quantum valere potest»; e jelszóval bocsátotta útnak *Magyar-Ugor Szótárát*, melynek bevezetésében nyíltan elismeri, hogy «idő folytán egyes pontokban módosult» fölfogása s hogy több állítása van, «mit most többé fönn nem tarthatónak» vél. Igen jellemző szigorú önbírálatára nézve az a «kis szó», melyet 1880 novemberében Vámbéryhez intézett abból az alkalomból, midőn ez a kúnok és avarok nemzetiségéről értekezvén minden bizonyítás nélkül dobta oda közönségének a nagy szót, hogy «Buden z kutatásainak csak mintegy harmadrészt fogadja el». «Nem azért szólalok föl» — így szól ez eljárás ellen való tiltakozásában — «Vámbéry Ármin r. tagnak ugor nyelvészeti kutatásaimra mondott nézete ellen, hogy talán az

ő harmadrész becslését csekélyleném. Igen jól tudom, hogy nem mindaz, a mit most állítok, a tudomány haladásával, új bővebb ismeretek mellett és újabb alapos okoskodások fölkerültével a jövőben is megállhatónak fog mutatkozni. Meggyőződtem már eddig is, hogy sokszor tévedtem s készséggel dobtam el a többé nem tartható nézetet: mutavi sententiam in meliorem. Ezentúl is úgy fogok tenni, mert a tudományos becsület megkívánja, hogy ne konokul ragaszkodjunk valamely nézethez csak azért, hogy a magunk nézete volt, mikor már megsemmisült az alapja. Kutatásaim eredményének meg fog talán maradni harmadrésze, talán ennél nagyobb, vagy kisebb része, talán csak tizedrésze, vagy épen századrésze: mindez keveset aggaszt; — még ha semmi sem maradna meg belőle; mégis azzal vigasztalhatnám magamat, hogy tévedéseim a jövődöbeli tudománynak az útját egyengették. Szívesen veszem Vámbéry társunktól is, ha valamely tévedésemről meggyőz, természetesen okok fejtegetésével: — mert pusztá tekintélye szavát el nem ismerem, valamint én sem kívánom, hogy valaki szaktudomány dolgában csak az én tekintélyemre hajtson.»

Csak egy esetben látjuk, hogy jelentékenyebb apparatussal fog kifejezett véleménye megvédéséhez s ez Donnerrel szemben folytatott polemiája volt, mely a finn-ugor nyelvek elágazását illető nézetére vonatkozott. Budenz Magyar-Ugor Szótárának munkája közben észrevevén, hogy a szókezdő *n* és *ń* mássalhangzók alkalmazásában a finn-ugor nyelvek bizonyos szabályossággal sorakoznak: ezt a hangsajátságot vette alapul a finn-ugor nyelvek elágazásáról alkotott elméletében elnevezve az *ń* szókezdős magyar és vogul-osztják, továbbá a zürjén-votják és lapp nyelveket *éjszaki* ágának s vele szemben a *n* szókezdős finn, mordvin és cseremiszi nyelveket *déli*nek. E fölfogását a Magyar-Ugor Szótárban jelezte először, de tüzetesebben a már említett Ueber die Verzweigung der őrgrischen Sprachen (Göttingen, 1879.) című művében fejtette ki, hol egyszersmind kiterjeszkedik a többi magokban véve ugyan nem döntő, de együttvéve a fölvételt támogató mozzanatokra is. Ugyanitt megállapítja, hogy az éjszaki ugor ágból legelőbb a lapp vált ki, mely nem vesz részt a másik két, jelesen ugor és permi csoport szóközépi *d-l* hangváltoztató hajlandóságában s egy külön igen becses fejezetben a

látszólag csak dialektikus viszonyban álló finn és lapp nyelvek eredeti különállásának bizonyosságait taglalja. Donner-Ottó Budenznek ez értekezése ellen foglal állást terjedelmes *Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen* című munkájában, melynek alapeszméje, hogy egy-két hangtani vonás közössége még nem elegendő alap a szorosabb és távolabbi rokonsági fok meghatározására, hogy ezeken kívül, sőt még inkább, mint ezek, számbaveendő a grammatikai alakoknak és szókincsnek is egyezési mértéke. Szerinte a lapp nyelv csak finn dialektus, legközelebbi rokona a livnek; a permi nyelvek pedig nem az ugor, hanem a finn ágba sorakoznak. Helyesen emeli ki ezekkel szemben Budenz, hogy az alapszók és grammatikai elemek képződése nem az egyes nyelvek külön életébe, hanem az alapnyelv korába esik; minélfogva az a körülmény, hogy bizonyos szók, vagy grammatikai alakok egyik-másik nyelvben hiányzanak, csak az ismeretes nyelvbeli fogyatkozás eredménye, melyből azonban semmikép sem következik, hogy az illető nyelvekben egyszersmind sohasem voltak. Szók, vagy egyszerű grammatikai alakok közös megvolta, vagy hiánya tehát mitsem bizonyíthat arra, hogy bizonyos nyelvek az alapnyelven túl is hosszabb ideig együtt fejlődtek. Ily alapra helyezkedve ki kellene például ragadni a magyart a vogul és osztják nyelvek közelségéből s a finn, illetőleg lapp nyelvvel tartoznánk szorosabb rokonságba helyezni, mivel a *-bb* fokképzőnek csak ezekben él még megfelelője; hasonlóképen el kellene választani a mordvint a finntől és cseremisztől, mivel amabban hiányzik a potentialis *-n* módképző. A szorosabb rokonság bizonyítására csak közös fejlemények, nem pedig közös maradványok, vagy fogyatkozások alkalmasak; ily közös fejlemények pedig legtöbb bizonyító értékkel a hangváltozások terén találhatók: ha bizonyos nyelvek közös mélyhangú szókban következetesen *n*-ből *n̄*-t fejlesztettek, vagy szóközépi *d*-ből *l*-t, ez az együttfejlődésnek a jele s alapul szolgálhat a rokonsági fok meghatározására. — Ez ellenokok mellett van azonban Donner észrevételei között mégis egy pont, melynek meggyőző erejétől Budenz el nem zárkozhatott s ez azon tényre való utalás, — melyet Donner-től függetlenül magam is észrevettem Budenz *Magyar-Ugor Szótárának* ismertetése kapcsán (*M. Nyelvi ór* XII. 487), újabb

időben pedig Halász Ignác fejtegetett részletesebben (*Nyelvtud. Közl. XXIV.*) — hogy tudniillik a szamojéd nyelvekben az ugor *n* szókezdős szónak pontosan megfelelő ugyancsak *n* szókezdős másai akadnak, melyek világosan tanúskodnak arról, hogy az *n* szókezdő (tekintet nélkül arra, vajon részben, vagy minden esetben eredetibb *n̄*-ből eredt-e, avagy nem) nem közös fejlemény, hanem közös maradvány a finn-ugor nyelvek egy részében. A közös fejlemény e szerint, a mint Budenz is elismeri, a finn, mordvin és cseremiszi nyelveknek egyéb finn-ugor nyelvek *n̄*-jével szemben álló *n* szókezdője, a mi egyezik e nyelveknek amúgy is minden részről kétségtelennek vallott szorosabb rokonságával; de — bár e tényt Budenz elhallgatja — nem tartalmazza egyszersmind az úgynevezett «éjszaki ág» nyelvei szorosabb rokonságának, illetőleg együttes fejlődésének igazolását. Ma már minden körülményt megfontolva másként kell fölfognunk a finn-ugor nyelvek elágazását, mint azt Budenz tanította, jelesen úgy, hogy a magyar a hozzá legközelebb álló vogul és osztják nyelvekkel különálló *keleti* csoportot alkot, melyet az ismeretes közös történeti névvel akár «ugor»-nak is nevezhetünk. Ezzel szemben a szintén közös, t. i. *csüd* történeti néven szereplő finn-permi népek nyelvei alkotják a *nyugati* csoportot, melyen belül ismét a finn, mordvin és cseremiszi nyelvek egyesíthetők egy szorosabb családdá. E fölfogás ellenében nem tulajdoníthatunk valami nagy súlyt a permi és ugor nyelvek néhány szóban közösen mutatkozó szóközépi *d-l* változásának sem — melyre ugyanis Budenz e nyelvcsoportok szorosabb együvé tartozásáról való nézetét alapítja —; mert hogy ez a permi nyelvek külön életében (talán valamely régibb osztjákféle *l*, *ll*, *dl*-féle hangból) végbe ment alakulat, mutatja egyrészt a votják *n̄id*, zürjén *nod* «griff, handhabe» szó, mely nem járt együtt a magy. *nyél*, vogul *näl*, *nal* és osztják *nal*, *nül* hangfejlésével; de mutatják másrészt a magy. *kéz*, *víz*, *méz* permi megfelelői, melyek viszont *l* (ill. *l̄*, *j*) hangot fejlesztettek, midőn ugor másaik az eredetibb *t*, *d*-t (ill. *z* változatát) megtartották (v. ö. permi *ki* «kéz»: votják iness. *kij̄n*|zürj. *ma*, votj. *mu* «méz»: zürj. *mala* «mézes» ezekben: *mala-muš*, *mala-zi* «méh»; votj. *mol* «fai méz»|zürj. *va*, votj. *vu* «víz»: *va'a*, *vu'o* «vizes»). Nyomósabb bizonyíték ennél ellenkező irányban, tudniillik a permi nyelveknek a finnséghez való csatlakozására a locativus ragok s,

l illetőleg névutós alapú szerkezete, melyet nem lehet a közös finn-ugor alapnyelv sajátosságának, hanem csak a nyugoti csoport külön fejlesztésének tekintünk.

A *Magyar-Ugor Szótár* mellett Budenz irodalmi munkásságának második főalkotásaként *Az Ugor nyelvek összehasonlító Alaktana* (1884—1894) emelkedik ki. Ez is jobbadán összefoglaló s a korábbi kutatások eredményeit módszerebben átdolgozó mű, mint a *Magyar-Ugor Szótár*. Volt alkalmunk már érinteni azon előmunkálatokat, melyekkel Budenz még tudományos pályája első korszakában e cél felé törekedett: ezeknek anyagát ő később is szorgalmasan gyarapította nagybecsű dolgozataival. Ilyenek voltak az *Ugrische Sprachstudien* (1869—70), melyeknek német nyelve azon lehangoltság visszatükrözése, mely Budenzet a hatvanas évek vége táján tudományos működésének Magyarországon való csekély méltánylása miatt elfogta, s melylyel szemben ő ily módon a külföldi tudományos világ itéletét kívánta megszólaltatni.*) Két értekezése jelent meg az említett cím alatt: az egyik az ugor nyelvek többes birtokos- és igei személyragjaiban mutatkozó *-n* járulékképző nyomait állapítja meg, a másik a mordvin s némely más finn-ugor nyelv azon sajátosságával foglalkozik, hogy a névszót egy hátravetett névmási elemmel oly módon határozza meg, mint egyéb nyelvekben az articulus. Nevezetes Budenznek e műve arról is, hogy itt kezdi először alkalmazni a rövidebb «ugor» nevezetet az összes finn-ugor nyelvekre tisztán kényelmi, illetőleg rövidségi szempontból, a nélkül, hogy — a mint ezt már Hunfalvy, Donner és mások is ellene megjegyezték — eljárása történeti jogosultságát is igazolná. Egy másik jeles tanulmánya ez életszakában az összehasonlító alaktan terén a *Denominativ igék az ugor nyelvekben* (*Nyelvtud. Közl. X.*), melyben az ily szerepű s egész jelentéskörükben meghatározott magy. *-l* és *z-* képzőkből (például: orvosol, árnyékoz) kiindulva, velök egybeveti az

*) L. erre nézve Budenznek 1869-ben Blomstedtthez írt levelét (főnt 330. l). A finn-ugor nyelvtudomány eredményeinek a külföld előtt való ismertetését czélozza az az értekezés is, melyet Budenz a német philologusoknak 1873-ban Innsbruckban tartott gyűlésén olvasott föl, s melynek címe: *Bemerkungen über ugrische Sprachvergleichung*. (Verhandlungen der XXIX. Versammlung deutscher Philologen in Innsbruck. 1874.)

ugor nyelvek hasonló alkalmazású képzőit; ily módon kifejté-
 tenie sikerül az alapalakokat s egyszersmind annak észlele-
 tére jut, hogy a denominatív képzők gyakran lappangásba
 jutnak s értéküket a velök kapcsolatos más jelentésű képzők-
 nek engedik által. — Legjelentékenyebb előmunkálata azon-
 ban az *Ugor összehasonlító Alaktannak* az a könyvatos
 összehasonlító alaktani vázlat, melyet Budenz egyetemi elő-
 adásain osztogatott hallgatóinak, s mely a későbbi tüzetes
 kidolgozáshoz körülbelől úgy viszonylik, mint a *Szóegyzete-
 tések* a *Magyar-Ugor Szótár*hoz. E nyelvészeti irodalmunkra,
 s különösen a magyar nyelvtan alakulására nagy hatással volt
 ki nem adott műnek, valamint magának az *Ugor összehason-
 lító Alaktannak* ugyanazon eredmények kifejtése teszi föladatát
 a nyelvtani alakok terén, mint a minőket a *Magyar-Ugor Szótár*
 az ugor szókincset illetőleg derített ki. Sorba veszik e czélből
 az ugor nyelvek összes képző- és ragelemeit s módszeres össze-
 hasonlítás útján kikövetkeztetve belőlük az eredeti ősnyelvi
 alakokat és jelentéseket, igazolni törekszenek a mai élő alakok-
 nak abból való leszármazását s az esetleges jelentésbeli elté-
 réseket. Mint a *Szóegyzetetésben* a szófejtésre, úgy itt is
 gyakran szüksége van a kutatásnak a bővült végzetek elem-
 zésére, mely művelet kapcsán többször kiderül, hogy a jelen-
 tésmódosító, vagy a fogalmak viszonyát meghatározó elemek
 a beállott hangváltozások következtében eltűntek s szerepök
 a hozzájuk idővel csatlakozott járulékokra száll. Ez irányú
 vizsgálódásai közben is rájut Budenz némely becses mellék-
 eredményre, melyek között kiemelendő a finn-ugor nyelvek
 szókezdő *t* és *s* hangjai egymáshoz való viszonylásának tisztá-
 zása *A harmadik személynévmás az ugor nyelvekben* című
 tanulmányában (*Nyelvtud. Közl. XXI.*)*

Bár Budenz lelkes odaadással szentelte magát minden-
 kor tanulmányainak, kutatása eredményeinél mégis többre
 becsülte, magasabb rendűnek tartotta azt az életföladatot,
 mely előtte tanári pályáján kínálkozott, tudniillik nyelvtudo-

*) Újabbán Budenznek ez értekezésétől függetlenül egész terje-
 delmes könyvet szentel e kérdésnek Nikolai Anderson, melynek czíme :
Wandlungen der anlautenden dentalen spirans im ostjakischen. St.
 Petersburg. 1893 (a szentpétervári császári akadémia *Memoires*-jainak
 60. kötetében).

mányunk jövő nemzedékének előkészítését. Igen bölésen átlátta, hogy nyelvtudományunk mostoha viszonyai mellett — midőn még mai nap is egész óriási területei a rokon nyelveknek jóformán ismeretlenek, az ő idejében pedig még a magyar tájbeszédék és nyelvtörténet kincsei sem voltak alkalmasan hozzáférhetők — nem a fölfedezett, végső érvényükben problematikus igazságok kisebb, vagy nagyobb száma biztosíthatja a sikeres továbbfejlődést, hanem első sorban új munkäserők szerzése, kik majdan az övéhez hasonló lelkesedéssel folytathassák a tőle szilárd alapra fektetett nagy művet s megoldjanak sok oly részletföladatot is, melyet ő ugyan látott, s kitűzött; de véghezvitelére önnönmagát körülményeinél fogva már hivatottnak nem érezte. A tudósképzést tekintette Budenz legigazibb rendeltetésének egyetemi tanársága pályáján, mely eszméjéhez mindvégig teljes öntudatossággal és vaskövetkezetességgel ragaszkodva oly eredményeket volt képes elérni, minőt kivüle kevés más tanár. Pedig előadásai épenséggel nem gyakoroltak valami nagy vonzó erőt arra, ki érdeklődés és előkészület nélkül jelentkezett azokhoz. Beszéde kissé nehézkes és vontatott volt, hangszervei nem bírták sohasem teljesen elsajátítani a pontos magyar kiejtést s felötlő volt, hogy különösen a zöngétlen mássalhangzókat kissé zöngésen, lágyabban ejtette. Mindezekhez járult beszédében egy sajátos orrhang, melyet ő minden szólam leereszkedésével szokott önkénytelenül alkalmazni s mely egy bizonyára nyelvtanulása kezdő korában fölkapott és sűrűn használt «hát-igen»-féle szólásnak volt maradványa. E fogyatékoságok azonban csak első pillanatra zavarták azt, ki a tudás valódi szomjával közeledett feléje. Az ilyen túlesvén a kezdet benyomásán, csakhamar egész lélekkel és szeretettel csüngött szavain, melyekben az eredeti, csupán a tanár ajkáról szerezhető ismereteknek sokkal bővebb forrása nyílt számára, mint bármely más tanárnál egyetemünkön. Budenz előadásaihoz nem volt segédkönyv, nem kompendium; a ki óráit elmulasztotta, az sohasem volt képes eligazodni tárgya anyagának labyrinthusában, akármennyit forgatta is a *Magyar-Ugor Szótárt*, vagy az *Összehasonlító Alaktan* jegyzeteit. Tárgya nehézsége mellett ő a figyelmet sajátos, más tanárokétól eltérő oktatási módszerével tudta ébren tartani és élénkíteni. Ő sohasem ült a katedrán, hanem folyton tanítványai előtt mozgott; egyáltalában nem praelegált,

hanem folytonosan kérdezve tanított: előadta a tényeket, föl-tette a kérdést s megoldása tekintetében hallgatóinak véleményét kérdezte ki előbb. Ha véleményadásra senki sem jelentkezett, ő maga szokta arra fölszólítani, hol a jobbakat, hol azokat, kiknek figyelmét lankadónak vélte; s bármily esetben is volt a felelet, ő helyreigazítólag abból kiindulva fogott az eszmék tisztázásához. Ily módon ő mindenkor pontosan tájékozva volt, nemcsak tehetségéről hallgatóinak, hanem arról is, hogy kinek milyen szakrészletben bővebb az ismeretköre, mihez van különösebb hajlandósága; sőt tudta azt is, hogy ki jött előkészülettel óráihoz, talán jobban, mint egynémely középiskolai tanár.

Azonban Budenznek meleg érdeklődése tanítványai iránt messze túlterjedt az egyetem falain és óráin, sőt messze túl az egyetemi éveken is. A kiben egyszer a tehetséget, vagy munkához való hajlandóságot fölismerte, azt többé nem tévesztette sohasem szem elől, hanem leereszkedő nyájassággal és megnyerő szívességgel segítette elő minden törekvésében. E tekintetben Budenz örökké ragyogó mintaképe lehet a föladataért ernyedetlenül buzgó, lelkes tanárnak s meg vagyok róla győződve, hogy mint jó atyát és igaz barátot nem lehet felejteni, úgy nem távozhatik az igaz tisztelet és kegyelet érzése éltök utolsó pillanataig mindazoknak a szívéből, kiket az ő áldott szelleme vezetett tudományos pályájukra. A legmélyebb hála érzetével illik megemlékezni e helyen azokról a megbecsülhetetlen jótéteményekről, melyekkel mások között igénytelen személyemet is elhalmozta. Értesülvén a keleti altaji nyelvek iránt való érdeklődésemről, ő 1880-ban s a rákövetkező évben tekintet nélkül a nyári és évközi szünidőkre minden hétnek egy egész délutánját szentelte arra, hogy a jakut, mongol és csuvas nyelvek ismeretébe bevezessen, mely privatissimumhoz később még két társam is csatlakozott. Ő volt a lelke és mozgató eleme mindazoknak a nyelvészeti tanulmányutaknak, melyeket tanítványai a nyolczvanas években tettek s megtörtént, hogy egyazon napon kapott Szibéria jeges tájékaról és Kis-Ázsia meleg égövéből tudósításokat. «Ne aggódjanak, mindenről gondoskodom!» : ez volt ismétlődő mondása s ez ígéreteinek önfeláldozó hűséggel és jellemességgel eleget is tett mindenkor. Nem volt számára sok semminemű fáradság és utánjárás, kezdve az útlevelváltástól egész a

külföldi bankházakkal való rendelkezésig. Ő nagy levelezést folytatott ismert és ismeretlen tudományos és másnemű nagyságokkal tanítványai ügyében s megtette például számomra azt is, hogy heteken át egész szabad idejét elfoglalólag másolt előtte érthetetlen és megfejthetetlen Reguly-féle textusokat. 1879-ben átvevén Hunfalvy Páltól a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztését, azt tekintettel a két más hazai nyelvészeti s ugyancsak a Nyelvtudományi Bizottságtól támogatott folyóiratra böles munkabeosztással az altaji összehasonlító nyelvtudomány szakközlönyévé tette, mivel különösen nyelvészeti iskolájának nyújtott alkalmas munkatért. Példátlan az a szigorú lelkiismeretesség, melylyel ő tanítványai munkáit itt, valamint egyéb akadémiai kiadványokban közölte, mely kiterjedt nemcsak tudományos értékek fokozására, hanem a gondos nyomdai javításra is. De az ily tudományos érdekeken túl belenyúlt Budenz jótékony gondoskodása tanítványainak magánéletébe is: nemcsak könyvtára állott nyitva ifjú barátai számára, hanem jó szíve, sőt sokszor erszénye is. Közletve, vagy közletlenül neki köszönhetik többnyire állásaikat és tekintélyök alapját. Három tanítványa ül ma egyetemi tanzéken, kilenczen tartoznak, mint magyar nyelvészek az akadémia bel- és kültagjainak kötelékébe;*) de iskolájához tartozik az ifjabb nemzedékből jóformán minden jobb nevű magyar nyelvi tanár és nyelvészeti irodalmunknak majdnem minden számot tevő írója, kik munkásságukkal mindannyian az ő tudományos eszméinek diadalát biztosítják. Egyetemet végzett tanítványaival, valamint különböző rendű tisztelőivel az érintkezésnek egyik fő eszköze volt részére a többünk előtt ismeretes kedd-esti asztaltársaság, az úgynevezett «orosz kör» (russzkij kruzso), melynek létalapját az a belátás alkotta, hogy az orosz nyelv tudása nélkül az altaji összehasonlító nyelvtudomány alapos művelése nem lehetséges. Ha az egyetemen elméje fényét, e helyt kedélye melegét tártá föl Budenz tanítványainak. A sziporkázó ötletek s szellemes köszöntők sorában nem egy lelkes odaadást követelő tudományos vállá-

*) Közöttük rendes tagok: Simonyi Zsigmond és Volf György; levelező tagok: Szinnyi József, Halász Ignác, Munkácsi Bernát és Kúnos Ignác; a Nyelvtudományi bizottság kültagjai: Vikár Béla, Szilasi Mór és Zolnai Gyula.

lat szülemlett meg itten s a komoly tudományos eszmecserék, melyek a vidám társalgást fölváltották, gyakran termékenyebb hatással voltak hallgatóikra, mint némely tanárnak egész semestrisre terjedő kollégiuma. A benső szeretettel párosult hódolatnak, mely Budenz tudományos fensége iránt minden tanítványának keblét eltöltötte, fényes tanúbizonyosságát nyújtotta az a kedves ünnep, melyet tiszteletére magyar irodalmi munkásságának huszonöt éves jubilæuma alkalmából 1884 márczius 16-ikán tanítványai rendeztek, átnyújtván számára az ő érdemeihez legillőbb emlékfüzért, a dolgozataikból egybeszerkesztett s a mester arcképével, valamint életrajzának vázlatával díszített *Budenz-Album*-ot. Emelte e napnak dicsőségét a Magyar Tudományos Akadémia és magy. kir. tudományegyetem tisztelgő üdvözlete s különösen az uralkodói kegy, mely számára ekkor a «királyi tanácsos» czímét és rangját adományozta.

A Budenz-féle nyelvtudományi iskola a maga összetartozóságát és erejét legelsőbbben az 1882—83. években, az úgynevezett ugor-török háborúban tüntette ki, mely a mily nagy zajt tudott csapni a dilettánsok seregében, oly kevéssé volt képes megingatni egyetlen szakértőnek is tudományos meggyőződését. Ne zavarja ez órának harmoniáját a harszó kürtnek riadója, ne bocsátkozzunk az ütközetek részleteinek s a fegyverek csörgésének leírásába: a kimélet az élők s a kegyelet a holtak irányában e pontban ma hallgatást parancsol. De egyet mégis kötelességünk itt kiemelni, s ez azon fényes elégtétel, mely a porban szendergők számára jutott azon tényben, hogy a tudományosság csarnokain kívül diadalmaskodó ellenfél a mily elfogadható megokolás nélkül megindította a harszot s töröknek, illetőleg vegyüleknek kiáltotta ki nyelvünket, ma, tizenhárom esztendő múlva — a mely idő alatt jóformán semmi sem történt, mi a magyar nyelvnek ugor jellegét jobban megvilágíthatta volna, mint ez már azelőtt történt — épen oly, vagy helyesebben mondva, semmi megokolás nélkül vissza is vonta tanítását, kijelentvén, hogy «a balitélettől ment kutatónak ma már nem lehet kétsége, hogy a magyar nyelv alapépülete ugor». (Vámbery: *A magyar-ság eredete*, 94. l.) De hagyjuk ezt is! A mi e perczen figyelmünket inkább igényelheti, ez azon kétségtelenül nagy hatásnak a megértése, melyet a török nyelvrokonság eszméje a

magyar sajtóra és a nagy közönségre gyakorolt. S azt hiszem, nem csalódunk, ha ennek nem az egyik vagy másik félen fölismert igazságban, vagy tévedésben keressük alapját, hanem egyes-egyedül azon népszerűtlenségben és kedvezőtlen hangulatban, melylyel a finn-ugor nyelvrokonság eszméje a fényesebb atyafiságot váró magyar közvéleménynél kezdettől fogva találkozott. «Sajnovics jármától óvjuk nemzetünket, ki Lapponiából hurezolja nyelvünket», ezzel intette már a múlt században Barcsay Ábrahám Bessenyeit; s ez az eszme, ha koronként háttérbe vonult is — mint az őszszel pusztító epidémia csirái a terjedésükre alkalmatlan tél keménysége után ismét megújulnak — előtört újból meg újból azóta minden korban, minden tudományos vívmány ellenére. Zajtalanul élte uralmát Horvát István sötét korszakában; de midőn Hunfalvy Pál föllépett, egyszerre hatalmas hangot nyert, még pedig nemcsak künn a hirlapírók táborában, hanem idebenn az Akadémiában is. Dörgő szavakkal kél ki e helyt 1859-ben Mátyás Flórián azok ellen, kik «magyar s akadémiai tag létökre» nem átallják nyelvünket a finn-vogul-osztják népekéivel rokonítani. «Szégyenének» tartja, «nemzete nevében ily merész és még be nem bizonyított rokonsági hypothesisok következtén szerkesztett osztályzásokat, tudományos alapjok szigorú bírálata nélkül elfogadni. Könnyelműségnek, kislelkűségnek tekinti maga részéről a külföld nem indokolt következtetései előtt szótalanul meghajolni s illő névvel e helyen nem nevezhető tettek, az üres hypothesis, kétségtelen igazságkép nemzeti tekintélylyel támogatni.» Kénytelen «lassú felfogást vagy melléktekinteteket» föltenni Hunfalvyék részéről, az utóbbi szóval «a nemzet elnyomására czélzó irányzat egyik titkos ármányát» gondolva. «Becsüljék» — így követeli — «nemes sajátosságú nyelvünket, s ha már jogtalanul akarnak rokonítani, válaszzanak egyenjogú nyelvet, ne kössenek a legnyomorúabbakhoz; mert e szándékos működést méltán tekintjük sérelemnek. Vallják meg a rokonság fölötti tudatlanságokat, elemezzenek mordvin, osztjákot stb., de a velünk rokon jogtalan kifejezést hagyják el.» (L. *Nyelvtud. Közl.* II, 292—4.) S az ily vélemények hatása alatt némi elégtelenséggel emeli ki ugyanez évben Toldy Ferencz titkári jelentésében azon vizsgálatokat, melyek «nyelvünk viszonyait az emberi nyelvek összességéhez igyekeztén földeríteni, a rideg nyelvosztályozások

koraiságát már igen közel hozták meggyőződésünkhöz, mi által az e téren szélssőségek mérsékletéhez s az ezekkel járó kizárólagos egyoldalúságok elsimulásához méltó reményünk lehet.» 1863-ban irodalomtörténetünknek egyik mai oszloposa panasolja föl, hogy «árva nyelvünknek meg kell azt érni, hogy nyelvészkedésünk folytán most egyik, majd a másik, hozzá hasonló elszigeteltségben álló rokonának korlátozó gyámsága alá kerüljön.» (1. *Nyelvtud. Közl.* II, 132.) 1864-ben Fogarasi János elégedetlenkedik «finnező barátjaival» s állítja, hogy a «tiszta tatár minden eddig ismert altáji nyelv közt legközelebb áll a magyarhoz» (u. o. III., 387), majd csakhamar ezután a mongolt tolja előtérbe. Hunfalvy Pál *Vogul föld és nép* műve, valamint Budenz *Szóegyeztetései* s különösen *Magyar-Ugor Ossz. Szótára* úgy látszik elhallgattatták egy időre a kétkedőket, legalább tudományos téren megszűnnek a nyelvrokonságért való fölajdulások. Egyszer csak azonban 1876-ban föllép az akadémiában Podhorszky Lajos az ő magyar sinai rokonságával s egy lap siet megjegyezni, hogy «nyelvészeink s általában mindazok, kik az összehasonlító nyelvészetet az ural-altáji nyelvcsaládon gyakorolják, e tudomány megteremtése óta kétségtelenül sikerrel működnek; segéd-eszközeik azonban, melyek a legközelebbi rokon nyelvekre (török-tatár, finn-ugor) szorítkoznak, úgy látszik, nem elegendők arra, hogy a mi nyelvtudományunk oda emelkedjék, hol az árja nyelveké áll. Podhorszky egy nagy lépéssel tovább ment e téren». (L. Budenz: *Podhorszky K. magyar-sínai nyelvhasonlítása. Értekezések a nyelv- és széptud. köréből.* VII.) Ezután ismét mély csend áll be, de csak rövid időre. 1877-ben nagy robajjal kitör Bálint Gábor, ki mint *Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén* című füzetében kifejti, «székelymagyar» érzésében megbántódva ráront azokra, kik «nyelvünket finn kaptára ütni igyekeztek», kik «multunkat, történetünket s egész nemzeti valónkat olyannak mutatják nagy tudós és elégedett arczczal, a mely csakugyan nem ér egy fakovát s a melylyel mintegy értésünkre akarják talán adni, hogy oktalanság multunkon csüngni s a dicső némettségbe olvadást magasztosabbnak nem tekinteni.» Ekkor megint nyugalom állott be, míg végre öt év múlva, 1882 szeptember havában megjelent Vámbery műve, *A magyarok eredete*, mely kijelenti ugyan előszavában, hogy «nem azon kicsinyes és gyermeke

nemzeti hiúságot követte, a melylyel Magyarországon hajdan a soha pontosan meg nem határozott ázsiai rokonságot a finn-ugornál többre becsülték» (7. l.); később azonban a harez hevében mégis szónoki pathoszszal apellál a török rokonság eszméjét szeretettel fölkaroló közvéleményre, hirdetvén abbeli reményét, hogy «honfitársai ezután is óvatosak lesznek, s a fölszentelt nemzeti hagyományból eredő s a józan belátás által helybenhagyott nézetöket nem áldozzák föl agyrémekeket teremtő theoretikus tudósoknak, mert a mint az ethnikai eredet kérdésében a magyar nép hite és meggyőződése triumphál, úgy a nyelv mivoltának meghatározásában is az ő ítélete lesz érvényes . . . elfogulatlan nézetek pedig nem engednek helyt az olyan eljárásnak, mely . . . a nemzeti hagyományok vezérlő fáklyáinak eloltása által az östörténelmet minden fényétől megfosztani törekedett.» (*A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet.* 65. l.) S a Magyar Tudományos Akadémia ugyanez évi (1882) nagygyűlésén Vámbéry «nagy» művének dicsérete mellett a hivatalos főtitkári jelentés «hálátlannak látszó tér»-nek minősíti azt, melyet Hunfalvy és Budenz körül egész iskola művel «ifjúi lelkesedéssel». Hogy ma mindnyájan Vámbéryvel együtt ezen «hálátlannak látszó téren» vagyunk, abban Budenz tudományos iskolájának van nagy része, melynek több tagja szóval és írásban, bővebben vagy rövidebben, a maga tere s különös szaktudása szerint részt vett a kérdés megvitatásában: míg maga Budenz a kérdés érdemébe, az ugor rokonság bizonyításába, vagy tüzetes védelmébe bele sem bocsátkozott, összesen csak arra szorítkozván vitairataiban, (Felelet Nyelvészeti észrevételek Vámbéry A. A magyarok eredete című munkájára, Nyelvtud. Közl. XVII. és XVIII., továbbá Egy kis visszhang Vámbéry A. úr válaszára. 1886) hogy az ellenfél küzdelmi eszközeinek a tudományos morállal való ellenkezését kimutassa. A rokonság kérdésének újból való fölvetése és tárgyalása — úgy vélekedett — a szakértő számára teljesen fölösleges, az új eszme «hazafias» irányán lelkesedő nagy közönségre nézve pedig teljesen hiába való.

S mégis minden bebizonyúlt tudománytalansága mellett a nyelvrokonság «új eszméjének» diadala nagy rombolásokat vitt végbe, melyeket súlyosan kellett éreznie Budenznek is. Mikép, mikép nem, a vita hullámai felhatoltak Magyarország legfelsőbb tanügyi hatóságához is, a hol czélszerűnek látták

fölvetni a kérdést, hogy vajon nem volna-e helyes szabad választására bízni a tanárjelöltnek, hogy nyelvtudományi készültségét tetszése szerint akár a magyar török, akár a magyar-ugor nyelvrokonság alapján bizonyítsa. Idő szerint egybeesik ezzel a ténnyel az, hogy a tanárvizsgálati szabályzat revisió alá kerülvén, Budenz a szakvizsgálatról leszorult s örült, hogy legalább az alapvizsgálatot sikerült tárgyának megmentenie. Állítólag azon alternatíva előtt állott, hogy választhatja akár a szak-, akár az alapvizsgálatot s ő saját elhatározásából kérte az utóbbit, nyilván azon gondolattal, hogy czélszerűbb az alapot biztosítani, mint a tetőt, mely bizonytalan alapon állván, amúgy is könnyen aláomlik. Hogy milyen következése lett ennek tudományos viszonyainkra, legjellemzőbben az a szomorú tény bizonyítja, hogy az ezen esemény óta letelt évtizedben nem jelent meg nyelvészeti irodalmunkban az altáji összehasonlító nyelvtudomány köréből egyetlen cikkecske sem, mely alá új munkás jegyezte volna nevét. A miniszteri intézkedés az iskolának sarjakat hajtó törzsét metszette keresztül. Még jobban jellemzi az eszméknek, hogy úgy fejezzük ki, elvadulását, hogy Hunfalvy és Budenz csaknem félszázados munkássága után lehetségessé vált Magyarországon előkelő akadémikusok és egyetemi tanárok tevékeny közreműködésével altáji összehasonlító nyelvészeti egyetemi tanszék, melyen egész rendszerességgel letűnt évtizedek agyrémét, a magyar-mongol nyelvrokonságot hirdetik — mint boldogult Szarvas Gáborunk kifejezte — szegye- nére tudományos életünknek.

Budenzet mélyen keserítette a viszonyok ily fordulása s ez időtől kezdve, mintha bizonyos hanyatlás mutatkoznék munkaerejében és buzgalmában. Az *Ugor Összehasonlító Alaktan* igen lassan halad előre, évekig eldolgozik egy-egy kicsiny fejezeten. Igen fontos kérdéseket érintő megkezdett vitacikkei — jelesen Donnerrel, Mistelivel és Andersonnak, *Studien zur Vergleichung der ugrofinnischen Sprachen* (Nyelvtud. Közl. XV.) művével szemben — félben hagyja, illetőleg nem folytatja. E helyett kutató figyelme inkább a keleti altáji nyelvek felé fordul, mintha az eszmék zavarát ezen nyelvek tüzetesebb megismertetésével kívánná eloszlatni. Egyetemi előadásain egymás után szerepelnek a mandsu, mongol, jakut és csuvas előadások s ezek szolgálatában álla-

nak az ezen nyelvek egy részéről írott nyelvtani vázlatai, melyeket rendszeren kevés szövegmutatvány és szójegyzék kísér (*A mandsu nyelv alaktana rövid vázlatban. Nyelvtud. Közl. XX., Rövid mongol nyelvtan* u. o. XXI.; *Jakut textusok* u. o. XIX.). 1882-ben a jurák-szamojéd nyelv személyes tanulmányára nyílik alkalma e népnek ethnographiai látványúl idehozott társasága révén, melynek eredményeit *Adalék a jurák-szamojéd nyelv ismeretéhez* és *Jurák-szamojéd szójegyzék* czimeken teszi közé (u. o. XXII.). Ugyanilyen módja volt egy évtizeddel előbb az állatkertben tanyázó svéd-lappokkal is, melyről *Svéd-lapp nyelvmutatványok és szótár* közleménye számol be (u. o. XII.). Becses mellékeredményei is vannak ez időszakbeli altaji nyelvtani tanulmányainak, a minők: *A magyar szókincs eredetéhez* különösen török, mongol és mandsu nyelvekből járuló szóegyezési adatai (u. o. XX. és XX.), továbbá a Hunfalvy-albumban közlött *Alaktani egyezés az ugor és szamojéd nyelvekben* című értekezése, melyben e két éjszaki altaji nyelvcsoport már előbb fölismert*)

*) Eddigélé nem említett kisebb nyelvészeti dolgozatai Budenznek élete utolsó szakából: *Zürjén nyelvmutatványok* (NyK. XV.); *Moksa-mordvin Máté-evangelium bevezetéssel és jegyzetekkel* (U. o. XVI.); *Osztják mondatok Vologodski orosz-osztják szótárából* (U. o. XVII.); *Erza-mordvin nyelvmutatványhoz való szójegyzék és jegyzetek* (U. o. XIX.). — Ismertetések Aminoff-Castrén zürjén nászdalairól, saját *Verzweigung d. Ugr. Spr.* értekezéséről, Ilmínszki turkomán nyelvtani vázlatáról, (U. o. XV.), Ahlquist: *Ueber die Sprache der Nord-Ostjaken* művéről (u. o. XVII.), Genetz finnül írt kazáni tatár nyelv-tanáról (u. o. XVIII.), Miklosich: *Die türkischen Elemente in den ost-europäischen Sprachen* tanulmányáról (u. o. XIX), a Finn-Ugor Társaság kiadványainak első füzetéről, Radloff *Codex-Cumanicus*-áról, Ahlquistnak a finn számnevekről tartott értekezéséről (u. o. XXI.). — Apróbb közlései: *Gyűrű és szérű, Köt- és finn köyttä, kössöntyü* (u. o. XV.); *A főbb testrészek elnevezései az öt altaji nyelvcsoportban, Az «öt altaji nyelvcsoport számnevei, Két csuvas mese Reguly hagyományából, Kondai vogul elöl «első», Agrammatikai genus hiánya, Orosz igék az erza-mordvinban, Szorokin vogul szójegyzéke* (u. o. XVI.); *Csagataj baru «bőr»* (u. o. XVII.); *A magy. -stül, -stül comitativus rag* (u. o. XVIII.); *A kereskedő* című vogul monda jegyzetekkel (u. o. XIX.); *Erza-mordvin népmese* (u. o. XX); *Egy homályos vogul szó* (u. o. XXII.). — Teljesség kedvéért felsoroljuk itt Budenznek a *Magyar Nyelvőrben* közétett cikkeinek is czímeit, melyek többnyire más műveiben is megtalálható kutatási eredményeknek népszerűbb átdol-

szorosabb rokonsághoz nyújt becses adalékot.*) Külső életében is némi változás állott be: több súlyt kezd helyezni a kényelemre és jó módra, mint azelőtt. 1886-ban házat építtet a Naphegyen, honnan az előbbi években megszokott budavideki sétáit kényelmesen tehetette. Ugyanez évre esik nősülése, valamint bátyjának, Budenz Lajos nyugdíjazott tanítónak Magyarországra való jövetele, kivel ezután élete végéig közösségekben él. A miben régi lelkesedése még teljes erejében mutatkozik, az tanítványainak ügye. Ebbe a korszakba esnek a nyelvészeti tanulmányutak a lappok, votjákok, csuvasok, vogulok, osztjákok és kisázsiai törökök vidékeire, melyeknek egybeszerzett nyelvkincsei, valamint ezek rendszeres leírásai nálunk az előrehaladásnak jóformán egyetlen jelentősebb lépését jelzik a legutóbbi évtizedben az összehasonlító nyelvtudomány terén. E tanulmányutak feladata oly magas becsülésben áll Budenz előtt, hogy kedvükért a rendelkezésre álló pénz elégtelen volta miatt, habozás nélkül szabja szűkebbre a *Nyelvtudományi Közlemények* évi terjedelmét, mely folyóiratból most több év során jelenik meg egy-egy kötet. Midőn pedig a nyelvtudományi bizottság szerény anyagi ereje a tanulmányutak folytatását így is már-már lehetetlenné tette, még a nehéz fáradtsággal és sok aprólékos gyűjtéssel valamelyes összegre fölszaporodott *Reguly*-alapot is fölvéteti e célra, melynek pedig eredeti rendeltetése szerint alapúl kellett volna maradnia. Igen jól érezte és átlátta Budenz, hogy tudományágának jövője függ ez intézkedésektől, hogy azon előre nem haladhatunk, ha a legközelebbi rokon nyelvekre vonatkozó anyagot tetemesen nem gyarapítjuk s újból való átkutatásukkal a régi ismereteknek is hitelességét nem tisztázzuk. Rendkívül örvendett, mondhatni boldog volt, midőn tanítványai egy-egy ilyen tanulmányútról tudományos kincsek gazdagságával megrakodtan tértek vissza hazájukba. A nagy zür-

gozásai. Ilyenek: *A magyar szóképzés tárgyalásához, Unitárius írók a XVI. évszázadból, Egyház, Elő, elé, Jó, Néhány -ság,-ség-féle képző, A népirodalomból (I. köt.); Til (tilalom, tilos, tilt), Szom, Származik (II.); Valat (valál), Sötét (III.); Ivad, évad, Bűn (IV.); Figyel, fülel (V.); Ki (kive), mint névutó (VI.); A más szó és családja (VII.); Elme (IX.).*

*) L. Az *altaji nyelvek számképzéséről* írott tanulmányomat. Budenz-album 313. l.

zavarban, mely nyelvtudományunk viszonyaiban a nyolczvanas években uralkodott, ez volt számára a biztató pont; ez öntött reményt majdnem csüggedő lelkébe, hogy nem kell tartania nyelvtudományunk fejlődésének megakadásától s afféle állapotok bekövetkezésétől, minők Révai halála után érték összehasonlító nyelvészetünket. Ez a bizalma a növekvő nemzedékben, a biztos fölismerés, hogy semmi magashangú személyvesztés, semmi erőszakoskodó ármány ezt a művét meg nem törheti, hogy tanítványai az ő lelkesedését átörökölve, megkezdett, de be nem végzett alkotásait a helyes irányban előbbre fogják vinni — ez aranyozta be az ő élete alkonyát.

Borongós színekkel hullámzik előttünk összehasonlító nyelvtudományunk jövőjének ködös képe. Még pár évvel ezelőtt messze néző nagy reményekkel volt szerencsém itt vázolni a nagyszabású feladatokat, melyek a magyar összehasonlító nyelvtudományra a közeli időkben váraкоznak: ma, — midőn a főoszlopok, az ügy tekintélyes vezetői és védői oly hirtelen egymás után kidőltek — kénytelen vagyok, sajnos, belátni, hogy ha csak valamely előre nem látható kedvező fordulat nem következik be viszonyainkban, hosszú, hosszú idők kitarató munkája vezethet csupán megoldásukhoz. Mintha kiejtettük volna kezünkből azt a «vezérséget», melyről Hunfalvy Pál 1851-ben azt hirdette, hogy az altáji összehasonlító nyelvtudomány terén Európában nekünk kell megragadnunk, s melyet ő méltó társával, a mi Budenzünkkel egyetemben annyi dicsőséggel viselt négy évtizeden át díszére és jogos büszkeségére akadémiánknak. Mintha most a sokkal kedvezőtlenebb politikai viszonyokkal küzdő finn néptudományossága kerekedett volna e téren felül, mintha azon «vezérséget» nekik engedték volna által. Míg nálunk ethnologia és nyelvtudomány terén képtelen eszmék képesek hódítani, sőt nagy áldozatokra is serkenteni: Finnországban a tudományos irány uralkodik s méltó tárgyát alkotja a nemzeti lelkesedésnek. Nálunk másfél évtized alatt nem akadt nyelvész körön kívül egyetlen pártoló sem, ki a Reguly-alap gyarapodását bármily számba jöhető összeggel elősegítette volna, sőt ma már végre annyira jutottunk, hogy jóformán csak névleg áll fönn ez az alap: Finnországban ezzel szemben 1883-ban egy «Finn-ugor Társaság» alakul, melynek egyszerre

40,000 márkát szerez össze csupán 150 alapító tagja,*) közöttük akárhány kereskedő, orvos, gyártulajdonos, bankár, mérnök, sőt hajóskapitány s dicséretére népének, egy pékmester is. Nálunk a már megtett tanulmányutak eredményeinek kiadása is évek hosszú sorát követeli: Finnországban pedig a sűrűn folyó érdemesnél-érdemesb kiadványok mellett évről-évre három-négy irányban küldenek ki kutatókat s akad nagylelkű mæcenás, ki bizonyos területek (pl. mordvin, vagy szamojéd) tanulmányozására 100 font sterlingre menő állandó évi segélyt nyújt. Nálunk a Magyar Néprajzi-Társaság, mely a mi édes népünk, e hazában ezredévéhez jutott magyar nép s a területén lakó nemzetiségek mult és jelen ethnikai viszonyainak átkutatására s az ennek alapját képező anyag egybeszerzésére alakult, az általános részvétlenség miatt hihetetlen küzdelmek közt képes egy szerény terjedelmű folyóiratot föntartani: Finnországban az egyetemi tanulók lelkesedése egy világra szóló néprajzi muzeumot állít össze, a népköltészet gyöngyeit úgyszólván szakadatlanul gyűjtögetik s monumentális munkák jelennek meg a finn-ugor népek régiségeiről, házépítéséről, mythológiájáról s egyéb néprajzi érdekességeiről. Nálunk a mindenféle: cserkesz, japán, mongol és török rokonság felburjánzó eszméivel s a sajtónak értük való rajongásával szemben, mintha elülről kellene kezdenünk a lefolyt évtizedek munkáját, mintha koronként legalább félre kellene vetnünk a mi munkánk mindennapos szerszámát, a tudomány igaz kincseit kutató bányászcsákányt, s helyette — mint annak idején Hunfalvy Pál és Szarvas Gábor tették — a kritika és gúny áldatlan fegyvereit kellene előszednünk.

De félre a sötét képekkel! Ez órában ünnepet ülünk: ünnepét azon dicső férfúnak, kinek neve számunkra, az ő utódai és iskolája számára életeszme, története a lelki megerősödés s a jövőbe irányuló bizalom dús forrása, ki Hunfalvy Pállal együtt megalapította és virágzásra tudta emelni nyelvtudományunkat sokkal mostohább viszonyok között. Hunfalvy Pál és Budenz József elválaszthatatlan két név:

*) Mint épen legújabbán értesülünk, Setälä Emil, Donnernek 60-ik születésnapja alkalmából 15,000 márkát volt képes egybegyűjteni egy Donner-alapítvány céljára, melynek főadata a rokon népek tanulmányának elősegítése lesz.

örökre kimagasló héroszoknak jelzői nemzeti művelődésünk történetében. Letűntökkel nyelvtudományunk nevezetes korszaka záródik le. Mint munkásságukban, úgy egyéni természetökben is némileg ellentétei voltak egymásnak s mégis egyszersmind legszorosabb kiegészítői. Hunfalvy sokoldalú tudós volt. A mint emlékezetes 1851-diki föllépésében összehasonlító nyelvtudományunk föladatait kitűzte, egyszeriben megszabta azon teendőket is, melyek ezzel kapcsolatban őstörténetünkre és néprajzunkra váraoknak. S ezek szempontját ő soha sem tévesztette maga elől, ez úgy szólván uralkodik nyelvészeti munkásságában is; sőt midőn megbízható kezekbe tehetta le sorsát, odahagyta egészen a nyelvtudományt s összes erejét a nemzeti őstörténet kérdéseinek szentelé. Budenx vele szemben az egyoldalú szaktudós képét tünteti, bár ő egyoldalú csak látszólag volt. Sok irányú érdeklődéséről tanúságot tesznek kezdő dolgozatai, melyek az indogermán összehasonlító mythologia szakába vágnak. A *Tárikh-i Üngürüsz*, azaz *Magyarország Krónikája* című török kézirat ismeretése (*M. Akad. Értesítő: philosophiai és tört. tud. közlöny. Új folyam I.*) a történettudománynak, a *Negyven Vezír könyvéből* vett mesék közlése (*Új Magyar Múzeum, X.*) a folklornak, *Az egyetemi magántanárságról* irt igen megszívlelni való eszméket tartalmazó dolgozata pedig a hazai tanügynek tesz irodalmi téren szolgálatot. Még jobban bizonyítja többoldalúságát könyvtára, melyben megtalálható volt minden becsesebb külföldi munka az altaji népek ethnográphiai ismeretét illetőleg, melyeket hogy ő figyelmesen olvasgatott, igazolják gyakran található aláhúzásai s lapszéli jegyzetei. Nagy vonzalma volt különösen a botanika iránt s Buda vidékének flóráját talán némely szaktanár sem ismerte jobban, mint ő. Mindemellet irodalmi munkássága főképen egy czélnek volt szentelve, miben őt érett megfontolás és tudatosság vezérelte. «Erősen elhatároztam» — így ír ő 1870-ben Blomstedthez — «hogy munkásságomat egyedül ennek a dolognak, tudniillik a mi tudományunk művelésének szentelem, nem törődve a nemzeti nagyképüsködéssel». Az ő munkája egész ember összes munkaképességét követelte: neki nemcsak kutatni és következtetni, hanem az ehhez szükséges anyagot összeállítania és rendeznie is kellett; ha ebben értékes eredményeket akart elérni, erejét nem lehetett elforgácsolnia. E mellett azonban

nagy örömeire szolgált, ha a nyelvészeti kutatások más, például műveltségtörténeti, vagy mythologiai irányban is foglaltak magokban tanulságokat. *Bálvány és fejfa* czimen maga is tartott egyszer e nemben akadémiai fölolvasást, a *Nyelvtudományi Közlemények* megszorított programjába fölvette az altaji népek mythológiáját is s kellemesen érintette az az értesülés, hogy az új vogul gyűjtések tartalmuknál fogva is érdeklődésre számíthatnak. Ő mindig csak a különböző rendű föladatok különtartását követelte szigorúan tiltakozva az olyan, többször hangoztatott fölfogás ellen, mely kétségbe vonta a nyelvtudomány önállásának jogosultságát s csupán más tudományok segédeszközét látta benne.

De nemesak munkásságuk főtárgyaiban, hanem módjában is volt bizonyos ellentét Hunfalvy és Budenz között. Hunfalvy akadémikus tudós, Budenz első sorban tanár volt. Hunfalvy a tudományosság előkelői közt agitált s küzdött tudományos meggyőződéséért; ellenben semminemű rokonérzéssel nem volt az ifjabb munkások iránt, sőt mintha egyszersmál elégületlenségének kifejezésével vissza akarta volna riasztani a törekvőket. Ezzel szemben Budenz az akadémiát nem munkássága főterének, hanem fősztközlőjének tekintette. Az akadémiában legföljebb csak méltánylat, de néhány hozzá legközelebb álló szakembert kivéve, nem egyszersmind érdeklődés kísérte előadásait s bemutatott műveit. Egészen más volt az ő hatása az egyetemen, hol tudományszakáért lelkesedő ifjak csoportja vette őt körül s áhítatos figyelemmel leste tanításait. Hunfalvy tekintete főképen a jelen, Budenzé a jövő felé volt irányozva. Hunfalvy kortársai, Budenz a fejlődő nemzedék közt hódított. Ily módon a két férfiú egyszersmind egymást kiegészítette. Budenznek nem volt nagyobb támasza az akadémiában Hunfalvynál, viszont Hunfalvy nevének senki sem szerzett nagyobb tiszteletet, mint Budenz. Mindenkor hálával ismerte ő el «nyelvtudományunk Nesztorának» — mint Hunfalvyt nevezte — érdemeit s hogy ezek becsülését tanítványai között is terjesztette, annak a *Hunfalvy-album* szolgáltatja legékeőbb bizonyosságát.

Végre megvolt ez a több tekintetben észlelt ellentét a két nagy férfiú egyéni természetében is. Hunfalvy, hogy úgy mondjuk, inkább arisztokratikus, Budenz inkább demokratikus hajlandóságú volt. Hunfalvynak szerepe jutott a nemzet poli-

tikai életében is, 1848-ban országgyűlési képviselő, élete végén pedig kinevezett főrendiházi tag volt. Ezzel szemben Budenznek, a mintatanárnak, a magyar nyelvtudományi iskola megteremtőjének a hazai közoktatásügy intézésében sem jutott valamely említésre érdemes szerepe; bár igaz, hogy nem is vágyott soha sem reá. Ő az egyszerű polgárok közt érezte otthonosnak magát. Legjobb barátai közt nem egy volt olyan, ki mélyen alantabb állott nála rangban és társadalmi állásban s kik igaz kegyelettel őrzik emlékét még maig is az úgynevezett «Budenz József asztaltársaság»-ban, melyet Budenz, mint a krisztinavárosi iskolaszék lelkes tagja 1885-ben szegény gyermekek kirubázásának céljára alapított. «Nem volt a polgárságban mozgalom» — így írja egyik tisztelője — «a melyben ő részt nem vett, nem jótékonysági alkalom, mely elől ő kitért volna; nem volt ember, kit ő meleg kézzszorítással, kedélyes mosolyával meg nem örvendeztetett volna. A nagy tudós, kivel a bel- és külföld legelőkelőbb tudós társaságai szerettek kérkedni, ha mélyre ható kutatásainak fáradalmaiktól megpihenni tért, ha maradt még egy fölösleges órája, szeretetreméltó egyéniségével és szíve egész melegével a mienk volt.»

Kiket életök nagy célja oly szorosán egybecsatolt, a halál sem választhatta el sokára egymástól. Midőn Hunfalvy úgyszólván ünnepeltetése podiumáról a ravatalra került, Budenz már magában hordotta a pusztító kór csiráját, mely rövid idő múlva őt is dicső társát követni kényszerítette. Betegen, roskatag lábakkal jelent ő meg az utolsó búcsúzásra s tanúja voltam, midőn visszafojtott zokogással e szót ejtette ki: «meghalt!» Mintha nem hitte volna, hogy valamikor ilyen időnek is be kell következnie; mintha tudományos kiegészítőjének, életpályája legfőbb oszlopának kidőlésével magának sem találta volna többé helyét az életben. A beállott szomorú változások mélyebben emésztették lelkét, mint teste sorvadása. Ez utóbbit semmiképen sem akarta komolyba venni. A szemlélőnek megdöbbenő látvány volt az az erőszakosság, melyet önönmagán elkövetett, midőn téli nedves időben csaknem képtelenül a járásra, ellátogatott az egyetemre, minden áron megtartani akarván előadásait. Ő a kötelességteljesítés mintaképe volt egész életében s nem bírt megbarátkozni a gondolattal, hogy ebben őt testi bajai akadályozhatják. A midőn elvégre fokozódó betegsége összes testi erejét kimerítette, élete

mécsének utolsó föllobbanása Hunfalvynak van szentelve, utolsó reszketeg vonásai munkás kezének Hunfalvy emlékbeszédének vázlatát jegyzik.

Az 1892-dik év április 15-dikén következett be az előre rettegett megrendítő katastropha. Épen nagypéntek napja volt s a napnak komor hangulatát még zordonabbá színezte a tudománynak és nemzetnek sötét gyásza. Mintha az ország szíve dobbant volna meg, az óriási veszteség jelentőségét mély fájdalommal értették át s hangoztatták vissza oly távoli körök is, melyeknek ez iránt való fogékonyságát előbb nem képzeljük volna. S mi, az ő hátramaradt gyermekei összezúzott kebellet, szótlánul állottuk körül koporsóját, végtelenül árváknak érezve magunkat a mi jóságos szellemi atyánk, hűséges vezetőnk s minden körülmény között igaz barátunk vesztén. Nekünk a nap, mely ama koporsóba leszállott, nem csupán az volt, mely az egész világra fényét ragyogtatta, nekünk ő boldogító melegét, fáradozásaink éltető elemét is nyújtotta. De midőn eljött a «föltámadás ünnepe» s a drága tetemre a hant rögei borultak — mint a hagyomány szerint egykor e napon a jeruzsálemi apostoloknak — úgy jelentkezék előttünk, mintha a sír mélyéből fönséges magasságba emelkednék a mester alakja, hogy ott tündöklő példaképül álljon nemzedéktől nemzedéknek a tudományért való igaz lelkesedésre és fáradhatatlan munkára, a nemzeti ügghöz való törhetetlen ragaszkodásra, a vas-szilárdságú jellemerőre s a szívet megosztó emberszeretetre. S hallani véltük szívet és lelket átható, megragadó szózatát: «Íme én reátok árasztottam szellememet, menjetek és hirdessétek a tőlem nyert tudás evangéliumát, buzgólkodjatok, mint szent életezélon ernyedetlenül gyarapításán és fölvirágoztatásán s ez lészen közöttetek minden időn át az én nevemnek igazi tisztelete és emlékezete.»

